

ՄԵԱՆ

6480

ԻՍԽԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՐՔ Ա.

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

Գ. Ա. Հ. Ի. Բ.

ՏՊԱԳՐ. ՏԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1937

9(47.925)

Ա-50

24 JAN 2006

Լ. ԱՃԻՄԵԱՆ

9(47.925)
Ա-50

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՐՔ Ա.

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

Գ. Ա. Հ. Ի. Է.

ՏՊԱԳՐ, ՏԱԿՈՐ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

1937

6480

- 6 FEB 2013

3401

===== ՏՊԱՐԱՆ =====

ՅԱԿՈԲ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԻՊՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱ ==

ՀԱՐԵԹ ՅԱԽՏ ԹԻԻ Ե

1937 ===== ԳԱՀԻՐԵ

10762-4

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս դասագիրքը շարունակութիւնն է Ա. Գիրքին, այսինքն Հին Դարերուն: Հետեւաբար ներկայս կը բովանդակէ Միջին եւ Նոր Դարերը եւ կը հասնի մինչեւ մեր օրերը, Ա. Գիրքին համառոտութեամբ եւ անոր դրութեամբ:

Մեր նախակրթարաններէն շատերուն մէջ Հայոց Պատմութեան դասը կ'աւանդուի երկու *սիֆի* դրութեամբ, նախ՝ համառոտ, սկզբէն մինչեւ վերջ, ապա՝ քիչ մ'աւելի ընդարձակ: Ուրեմն, մեր Ա. եւ ներկայ Բ. Գիրքերը կը կազմեն առաջին *սիֆը* եւ նախակրթարանի մը միջին բաժանմունքէն մեկնող աշակերտ մը ամբողջութեամբ տեսած կ'ըլլայ իր ազգին պատմութիւնը իր լրութեանը մէջ:

Նախորդին պէս, հոս եւս աւելացած ենք մնալ ընդհանրութեան մէջ, մեր նիւթերը առնելով օրջան առ օրջան եւ ծանրանալով միայն երեւոյթներու վրայ: Լեզուն եւս ջանացած ենք ընծայել պարզ ու դիւրահասկընալի, ինչպէս նախորդին մէջ:

Երկրորդ *սիֆի* Բ. մասը արդեն լոյս ընծայած ենք
երկու գիրքով՝ Միջին Դարեր եւ Նոր Դարեր ու ժա-
մանակակից Շրջան բաժանումով: Պատաստուելու վրայ
է առաջին մասը զոր լոյս պիտի ընծայենք մօտ ժամա-
նակին:

Այս լրացումներով մենք գոհացում տուած կ'ըլ-
լանք յարգելի պաշտօնակիցներու եւ Ազգ. վարժարա-
նաց սփռեցներու խնդրանքներուն որոնց դրական ֆա-
ջալերանքը զօրավիգ մ'եղաւ մեզի սկսուած գործը
լրման հասցնելու համար:

1937 Հոկտ. 20

Հելիոպոլիս

Լ. ԱՃԷՄԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ Ա.

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

1. ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ՇՐՋԱՆ (428—640)

ԴԱՍ Ա.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Սասանեան թագաւոր-
ները 428 թուականին վերջացնելէ յետոյ Ար-
շակունեաց թագաւորութիւնը, մեր երկիրը կա-
ռավարեցին Մարզպաններով:

Այս շրջանը տեւեց 428—640 թուականը
երբ Արաբները տիրեցին մեր երկրին:

Բայց մարզպանները միշտ Պարսիկ չեղան.
անոնցմէ ոմանք հայ էին:

Այս շրջանին, Պարսիկները, երեք անգամ
հալածանք հանեցին Հայոց դէմ և երեք անգա-
մուն ալ Հայերը դէնքի դիմեցին՝ ինքզինքնին
պաշտպանելու համար:

Այս երեք անգամուն ալ Մամիկոնեանները

եղան Հայոց առաջնորդը — Քաջն Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Մամիկոնեան և Վարդան Գ. Մամիկոնեան:

ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ. — Պարսից այս հալածանքներուն պատճառները երկուք էին — քաղաքական և կրօնական: Քաղաքական՝ որովհետև Պարսիկները կ'ուզէին Հայաստանի տիրանալ, և կրօնական՝ որովհետև Հայաստանի տիրանալու համար Պարսիկները կ'ուզէին Հայերը կրօնաւիտ ընել, կրակապաշտ դարձնել:

Այդ ժամանակներ հայ նախարարները բաժնուած էին երկու կուսակցութեան: Ոմանք կ'ուզէին Յոյներու օգնութեամբ վերականգնել Հայոց թագաւորութիւնը, իսկ ուրիշներ կը մտածէին Պարսիկներու հետ ըլլալ և պատիւներու հասնիլ: Առաջիններու պետն էր Վարդան, իսկ երկրորդներուն՝ Վասակ Սիւնեաց իշխանը:

ՅԱԶԵՐՏԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ. — Այս ժամանակներ Պարսից թագաւորն էր Յազերտ Բ. որ փառասէր և հպարտ մէկն էր: Ան կը մտածէր որ եթէ Հայերը կրակապաշտ դարձնելու ձեռնարկէ, Յոյները պիտի պաշտպանեն զանոնք: Ուստի, ան նախ ուղեց յաղթել Յունաց: Պատերազմ բացաւ անոնց դէմ, յաղթեց և խոստում

առաւ յունաց կայսրէն որ պիտի չօգնէ Հայերուն:

Բայց կային տակաւին Հոները, որոնք Հայաստանի և Վրաստանի հիւսիսային կողմերը կ'ապրէին և Հայոց դաշնակիցներն էին: Յազերտ անոնց եւս յաղթեց և կովկաս լեռներէն անդին քշեց:

Այս բոլորէն յետոյ Յազերտ Հայաստան ղրկեց Դեն-Շապուհ անունով պարսիկ մը Հայաստանը աշխարհագիր ընելու և տուրքերով Հայերը աղքատացնելու, որպէսզի անոնք նեղուին և հնազանդին իր չար կամքին:

ՄԻՀՐ-ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ. — Յազերտ Բ. ունէր իրեն խորհրդական մը Միհր-Ներսէս անունով, որ ծեր, փորձառու և խորամանկ մարդ մըն էր: Ան նամակ մը գրելով Հայերուն կը ծաղրէր քրիստոնէութիւնը և կը հրաւիրէր զանոնք որ կրակապաշտ դառնան:

Այս նամակը առնելով, հայ մեծ եկեղեցականներն ու իշխանները, Արտաշատ քաղաքին մէջ ժողով մը գումարեցին ու խիստ պատասխան մը գրեցին: Նամակը վերջացուցին այսպէս. «Այս հաւատքէն մեզի ոչ ոք կրնայ խախտել, ոչ հրեշտակներ, ոչ մարդիկ, ոչ սուր եւ ոչ հուր: Մեր հարս-

սուրբիւնը քու ձեռքդ է, մեր մարմինը քու առջեւդ, քեզ ինչ որ կ'ուզես, քեզմէ տանջանք մեզմէ համբերութիւն, քու սուր եւ մեր պարանոցներ»:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆ Կ'ԵՐԹԱՆ ԵՒ ԱՌԵՐԵՍՍ Կ'ՈՒՐԱՆԱՆ ԻՐԵՆՅ ԿՐՕՆՔԸ.— Յազկերտ թագաւորը այս նամակը առնելով շատ զայրացաւ և հրամայեց որ զայն ստորագրողները իրեն ներկայանան: Իշխանները Պարսկաստան գացին, բայց թագաւորը զանոնք շատ գէշ ընդունեց, հրամայեց բանտ նետել և սպառնաց որ եթէ իր կամքը չկատարեն՝ պիտի սպաննուին և իրենց երկիրն ալ քար ու քանդ պիտի ըլլայ: Նախարարները, նեղը մնացած, առերես ուրացան իրենց կրօնքը: Թագաւորը շատ ուրախացաւ, միւս օրը մեծ հանդէսով արեւին երկրպագութիւն ըրաւ անոնց հետ, և նուէրներ տալով, զօրքով ու մոգերով զանոնք Հայաստան զրկեց որ Հայերը կրօնաւիժ ընեն:

ԱՆԳՂ ԳԻՒՂԻ ԴԵՊԻՔԸ.— Նախարարներն ու մոգերը երբ Անգղ գիւղը հասան, մոգերուն պետը ուղեց գիւղին եկեղեցին կրակատունի փոխել: Բայց Ղեւոնդ երէց անուն քարողիչը ժողովուրդին գլուխը անցաւ և ջարդ ու փշուր ըրաւ մոգերը: Մոգպետը յուսահատեցաւ և ուղեց գրել թագաւորին որ ետ կենայ իր միտքէն, բայց վասակ արգելք եղաւ:

ԴԱՍ Բ.

ԱԽԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ.— Հայ մեծամեծները հաւաքուեցան Շահապիւլան քաղաքին մէջ ու որոշեցին հաւատարիմ մնալ իրենց հայրենի հաւատքին վրայ: Ապա, Վարդանի առաջնորդութեամբ, յարձակեցան մոգերու վրայ և շատերը ջարդեցին:

ԱՂՈՒԱՆԻՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՆՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս ատեններ դաշակից Աղուանները Հայերէն օգնութիւն խնդրեցին Պարսիկներու դէմ, որոնք իրենց երկիրը մտած՝ կը ստիպէին որ կրօնաւիժ ըլլան: Վարդան գնաց անոնց օգնութեան, յաղթեց Պարսից և առաջացաւ մինչև Հոնաց սահմանները ու անոնց հետ դաշինք դրաւ իրարու օգնելու համար:

Վարդանի բացակայութենէն օգտուելով, Վասակ սկսաւ հալածել հայ եկեղեցականները, եկեղեցիները կրակատունի վերածել և հայոց միաբանութիւնը քակել:

Այս լուրերը առնելով Վարդան աճապարանքով ետ դարձաւ, սակայն Վասակ փախաւ իր երկիրը՝ Սիւնիք:

եղանակը ձմեռ ըլլալով Վարդան արձակեց իր զինուորները, պատուիրելով որ պատրաստուին դարնան համար:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— 451 ի դարնան պարսիկ մեծ բանակ մը կը մօտենար Հայաստանի սահմաններուն: Վարդան հրաման ղրկեց բոլոր նախարարներուն որ հաւաքուին և միասին թշնամիին դէմ երթան: Հաւաքուեցաւ 66,000 հոգի, Պարսից թիւը 300,000 հոգի էր:

Հայ և պարսիկ բանակները դէմ առ դէմ եկան Շաւարշան զաւորին մէջ, Տըղմուտ գետին եզերքը: Տեղի ունեցաւ կատաղի ճակատամարտ մը, ուր ինկաւ Վարդան 1036 կըտրիճներով: Հայ բանակը անղլուխ մնալով քաշուե-

ՊԱՐՍԻԿ ԶՕՐԲԵՐ
(«Անմահներու գունդ»էն)

ցաւ լեռները և սկսաւ խմբական կռիւներ մղել: Սակայն, ինչքան որ Հայերը յաղթուեցան, բայց Պարսիկներն ալ իրենց նպատակին չհասան, քանի որ Հայերը իրենց հաւատքին վրայ հաստատ մնացին:

ՎԱՍՍԿԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ.— Հայոց դաշնակից Հոները այս բաները լսելով արշաւեցին Պարսկաստան ու մեծ փնտնեք հասցուցին: Յաղկերտ յուզուած այս բոլոր ձախորդութիւններէն, ուզեց գտնալ յանցաւորները: Հայ մեծամեծները, եկեղեցականներն ու պարսիկ երեւելիները իր քով կանչեց ու դատաստան րբաւ: Ամէնքը յանցանքը Վասակի վրայ նետեցին: Ան խաբած էր թէ՛ Հայերը թէ Յաղկերտը: Թագաւորը զայն պատժեց՝ ցմահ բանտարկելով: Բանտարկեց նաև հայ իշխանները, իսկ հոգեւորականները նահատակուեցան:

Յաղկեթ Բ.

Հայ ազգը ամէն տարի կը յիշէ այս դէպքերը, տօնելով Վարդանանց և Ղեւոնդեանց յիշատակը:

ԴԱՍ Գ.

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ.— Յազկերտ տեսնելով որ իր նպատակներուն մէջ չյաջողեցաւ և ուղեւոր չափով հայոց սիրտը շահիլ, կրօնքի ազատութիւն տուաւ և տուրքերը թեթեւցուց:

Բայց իր որդին Պերոզ նորէն փորձեց Հայերը կրակապաշտ դարձնել: Այս անգամ ան խորամանկութեան դիմեց:

Ով որ կրակապաշտ կը դառնար մեծ պատիւներու կ'արժանանար: Այնպէս որ քիչ ատենէն Հայաստան գէշ մարդերով լեցուեցաւ:

Մէկը պէտք էր որ այս վիճակին առաջը առնէր:

Այդ մէկը եղաւ Վահան Մամիկոնեանը, որ Վարդանի եղբոր աղան էր:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Վահան պարսից թագաւորին պալատին մէջ ապրած էր և շատ սիրուելով թագաւորէն՝ կարեւոր պաշտօն մը առած էր: Նախանձոտ հայ նախարարները իր մասին զրպարտութիւններ ըրած ըլլալով՝ Վա-

հան ստիպուեցաւ իր կրօնքը ուրանալ: Գիշեր մը, հայրենասէր նախարարները եկան իրմէ խնդրեցին որ իրենց միանայ և Պարսիկները Հայաստանէն վռնտեն: Վահան նախ մերժեց: Բայց երբ տեսաւ որ անոնք խաբեբայ մարդիկ չեն, միացաւ անոնց և այդ գիշերն իսկ յարձակեցաւ Պարսից վրայ և փախցուց անոնց մարդպանը:

Վահան Մամիկոնեան

Սկսան նոր կռիւներ: Սակայն Վահան կռուելու նոր ձեւ մը ընտրեց: Ան մեծ բանակով չէր պատերազմեր: Փոքր խումբերու գլուխ անցած կը պահուրտէր և պարսիկ զօրքը անցած ատենը յանկարծ վրան կը յարձակէր ու կը կոտորէր: Այս կերպով, ան բազմաթիւ անգամներ յաղթանակ տարաւ, այնպէս որ Պարսիկները ա'լ չէին ուղեր իրեն դէմ կռիւի գալ:

ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ ԴԱՇԻՆԻԲԸ.— Երբ Պերոզին յաջորդեց Վաղարշ խեղացի թագաւորը, սա ուղեց Վահանի հետ հաշտուիլ: Նիխոր անունով իշխան մը զրկեց որ հասկնայ թէ Վահանը ի՞նչ կ'ուզէ: Վահան երեք պայման առաջարկեց.

Ա. Կրօնքը ազատ պէտք է ըլլայ:

Բ. Թագաւորը անպիտան եւ շողոքոք մարդոց պատիւ եւ պատժութիւն պէտք չէ տայ:

Գ. Թագաւորը ամեն ամբաստանութեան պէտք չէ հաւատայ:

Թագաւորը տեսնելով որ Վահանի պահանջները արդար են, հրամայեց Նիսորին հաշտութիւն կնքել անոր հետ:

Այդ դաշինքը կնքուեցաւ Նուարսակ գիւղին մէջ, 484 թուին:

Վահան, անկէ յետոյ, պարսից Թագաւորին քով գնաց եւ Հայաստանի մարդպան կարգուեցաւ ու խելացութեամբ կառավարեց իր երկիրը:

Հայ զինուոր մը եւ զինուորական մը

ԴԱՍ Դ.

ՎԱՐԴԱՆ Գ.Ի ԵՒ ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ Գ.Ի ԿՈՒԻՆԵՐԸ. — Վահանէն յետոյ Հայաստան բաւական ժամանակ խաղաղ ապրեցաւ: Սակայն երբ Սուրեն անունով պարսիկը մարդպան եկաւ Հայաստան եւ փորձեց նորէն մեր ազգը կրօնափոխ ընել, Հայերը նորէն պատերազմի ելան՝ յունաց կայսեր օգնութեամբ: Մեծ պատերազմ մը եղաւ Կաղամախի դաշտին մէջ եւ պարսիկները ջարդուեցան ու փախան:

Ասկէ յետոյ, տակաւին ուրիշ պատերազմներ եւս եղան, սակայն հայ զօրավարներ, հայ եւ յոյն բանակներով, միշտ յաղթանակ տարին եւ Հայաստանը դրին յունաց իշխանութեան տակ:

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ. — Երբ յունաց իշխանութեան տակ, Վերի Հայաստանը խաղաղ կ'ապրէր, Տարօն գաւառը պատերազմներու մէջ էր Պարսից դէմ:

Այս երկրի իշխանն էր Մուշեղ Մամիկոնեանը: Պարսից Թագաւորը, Յունաց դէմ պատերազմի մը ժամանակ, ուզած էր որ Մուշեղը իրեն միանայ: Իսկ Մուշեղը չէր ուզած: Ասոր վրայ, Թագաւորը, Միհրան զօրապետին առաջ-

նորոգութեամբ բանակ մը ղըկեց Մուշեղի վրայ, զայն պատժելու համար:

Սակայն Մուշեղ ազգական մը ունէր Վահան անունով, որ Գայլ ալ կը կոչուէր և որ շատ խորամանկ և քաջ մէկն էր: Մուշեղ անոր յանձնեց իր զօրքերը Տարօնը պաշտպանելու համար:

Գայլ Վահան հայ զօրքերը հոս հոն պահելէ յետոյ, Միհրանի քով գնաց և ինքզինքը Մուշեղի թշնամի ցուցնելով, անոր զօրքերը մաս մաս իր երկիրը բերելով ջարդել տուաւ: Ամենէն վերջը, 100 ի չափ կտրիճներով, ան նորէն Միհրանի քով գնաց և ըսաւ թէ Մուշեղը բոլորովին յաղթուեցաւ: Այս լուրին վրայ Միհրան ուրախութիւն մը սարքեց: Երբ Պարսիկները գինովցած ինկած էին, Գայլ Վահան հրամայեց իր կտրիճներուն որ գործի սկսին: Անոնք պարսիկներու վրայ իյնալով բոլորն ալ սպաննեցին:

Միհրանէն յետոյ քանի մը զօրապետներ եւս եկան Տարօնի վրայ, բայց բոլորն ալ յաղթուեցան Գայլ Վահանէն:

Այս բոլոր պատերազմներու ժամանակ Հայաստան շատ անգամ աւերումներու ենթարկուեցաւ, բայց Հայ ժողովուրդը աւելի սիրեց իր հայրենիքն ու կրօնքը: Իսկ Յոյներն ու Պարսիկները, այդ կռիւներուն պատճառաւ, տկարացան և չկրցան զիմադրել Արաբներուն որոնք նոր մէջտեղ կ'ելլէին:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

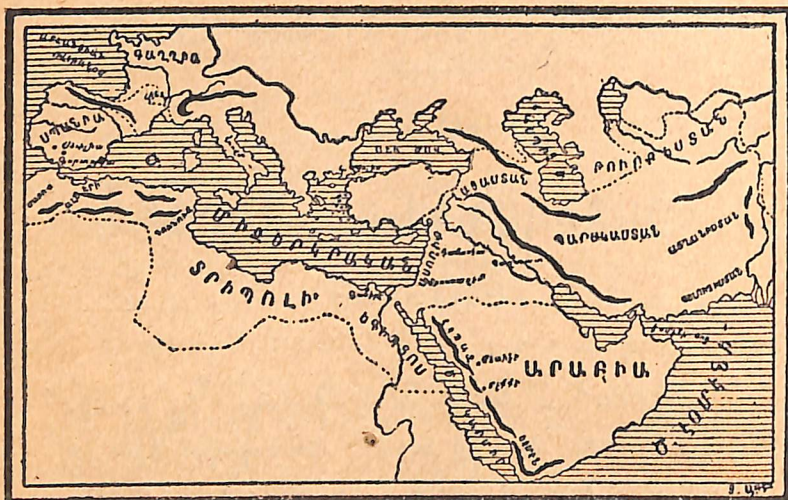
ԴԱՍ Ե.

Ա. ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ ԶՐԶԱՆ

(640—885)

ԱՐԱՐԱՆԵՐ.— Արաբ ժողովուրդը կը բնակի Արաբիոյ մէջ: Անոնք առաջ կռապաշտ էին և շարունակ իրարու դէմ կը պատերազմէին: Սակայն Քրիստոսէ 622 տարի յետոյ անոնք Մուհամմէտի հիմնած նոր կրօնքը ընդունեցին, աստուածապաշտ դարձան և մահմէտական եղան: Մուհամմէտ անոնց արգիլեց իրարու հետ կռուիլ: Մուհամմէտի մահէն յետոյ, Արաբները սկսան ուրիշ երկիրներու վրայ արշաւել և այս կերպով շատ ընդարձակ կայսրութիւն մը կազմեցին:

ԱՐԱՐԱՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ Կ'ԱՐՇԱԻՆ.— Կործանելէ յետոյ պարսից թագաւորութիւնը, 640 թուականին Արաբները Հայաստան մտան: Գայլ Վահանի թոռնորդին՝ Տիրան Մամիկոնեան, լուր ղըկեց բոլոր հայ նախարարներուն որ գան միասին դէմ դնեն այս նոր թշնամիին: Սակայն նա-

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒՅԻՆՆԵՐ

խարարները իրարու հետ գժտուած ըլլալով
չպատասխանեցին Տիրան Մամիկոնեանին, որ իր
զօրքերով Արաբներու դէմ ելաւ, յաղթուեցաւ
և սպաննուեցաւ: Արաբները մտան Հայաստան,
չառ մարդ կոտորեցին և շատ գերի տարին:

Անկէ յետոյ, Արաբները 53 տարի Թունաց
դէմ պատերազմեցան Հայաստանի տիրապե-
տութեան համար և վերջապէս յաջողեցան (693)։

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ.— Տիրիլէ յետոյ մեր երկրին,
Արաբները Հայաստանը կառավարեցին Ոստի-
կաններով: Ոստիկանին պարտականութիւնն էր
հսկել որ Հայերը չապստամբին եւ տուրքերը ժողովելով
ամիրապետին դրկել:

Այս ուստիկաններէն քիչերը լաւ մարդիկ
եղան, միւսները շատ անգլթութիւններ գործեցին
և Հայերը ստիպուեցան քանի մը անգամ ա-
պըստամբել: Ուստիկանները մանաւանդ հակառակ
էին էին հայ նախարարներուն, որոնք ազգին
մեծերն էին, և անոնցմէ շատերը կոտորեցին:

Բայց Արաբները երբեք չփորձեցին Հայերը կրօնա-
փոխ ընել, ինչպես կ'ընեին Պարսիկները նաեւ Յոյները:

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԼԱՅՈՒՄԸ. —

Սակայն արաբական կայսրութիւնն ալ քիչ քիչ տկարացաւ։ Որովհետեւ անոնք շատ կը նեղէին հպատակ ազգերը՝ անոնցմէ շատ տուրք պահանջելով, այդ ազգերը միշտ կ'ապստամբէին։ Հայերն ալ քանի մը անգամ ապստամբած էին արդէն։

Այս ատեններ հայ նախարարներու մէջ
չատ զօրացած էին Բագրատունիները, որոնք
Արաբներու կողմէ ալ սիրուած էին:

Ասոնցմէ մէկը, Աշոտ Բագրատունին՝ յաջորդեցաւ Հայաստանի Թագաւոր ըլլալ :

Արաբներու տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեւեց 640 — 885 երբ Հաստատուեցաւ Բագրատունեայ Թագաւորութիւնը:

ԴԱՍ Զ.

Բ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՇՐՋԱՆ

(885 - 1045)

ԱՇՈՏ Ա.

ԱՇՈՏ Ա. — Արաբներու վերջին ոստիկանը շատ անգութ մարդ էր: Ան բազմաթիւ հայ նախարարներ գերի տարաւ արաբներու մայրաքաղաքը: Այս գերիներու մէջ էր նաեւ Սմբատ Բագրատունի մեծ իշխանը:

Իր հօրը գերի տարուելէն յետոյ Աշոտ սկսաւ երկիրը կառավարել: Իր խելացի գործերովը ան սիրելի եղաւ բոլորին, նոյն իսկ ամիրապետին, որ զինքը «իշխանաց իշխան» անուանեց:

Ան ունէր 40,000 նոց բանակ մը և յաղթեց Զահապ անունով պարսիկ իշխանի մը, որ 80,000 զօրքով իր վրայ կուգար կռիւի:

ԱՇՈՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԸ ՊՍԱԿՈՒԻ. — Աշոտ ամիրապետէն խնդրեց որ բանտարկուած նախարարները ազատ արձակէ: Ամիրապետը ընդունեց: Նախարարները երբ վերադարձան իրենք ալ

խնդրեցին ամիրապետէն որ Աշոտը թագաւոր նշանակէ: Ամիրապետը աս ալ ընդունեց և 885 թուականին ան թագաւոր օծուեցաւ: Հայերը շատ ուրախացան որ կրկին թագաւորութիւն ունեցան: Այսպէս հաստատուեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը որ տեւեց մինչև 1045 թուականը:

ԱՇՈՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԸ. — Աշոտ խելացութեամբ կառավարեց իր երկիրը: Հոգ տարաւ ժողովրդեան և աւերակները վերաշինեց:

Դաշինք կապեց շրջակայ երկիրներու թագաւորներուն հետ և հայ նախարարները իրեն բարեկամ ըրաւ:

Յետոյ ելաւ իր երկիրը պտտելու և իր ժողովուրդը տեսնելու: Հասաւ մինչև յունաց կայսրութեան մայրաքաղաքը՝ Պոլիս, և անոնց Լեւոն Ա. կայսեր հետ բարեկամութեան դաշինք կապեց: Հաղիւ վերադարձած մեռաւ:

ԱՇՈՏԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ. — Աշոտ Ա. ին յաջորդեց Սմբատ Ա., և ասոր ալ Աշոտ Բ. երկաթ: Այս երկու թագաւորները շարունակ պատերազմեցան Արաբներու դէմ՝ Հայաստանի մնացեալ մասերն ալ գրաւելու համար, բայց չյաջողեցան և Հայաստան շատ փնասուեցաւ:

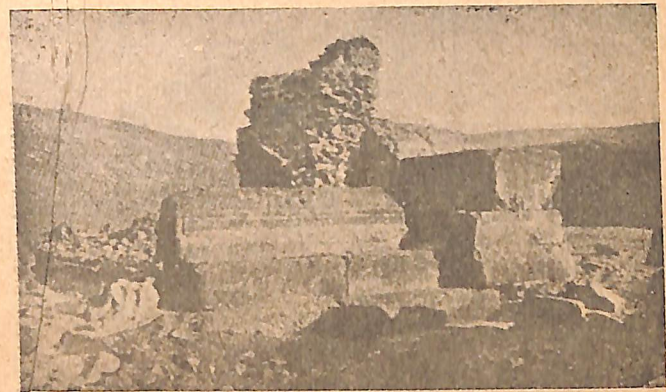
ԴԱՍ Է.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՄԵԾ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐԸ

ԱԲԱՍ, ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ, ՍՄԲԱՏ Բ. ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա.

ԱԲԱՍ.— Աշոտ երկաթի յաջորդը՝ Աբաս՝ վերջ տուաւ կռիւներուն և իր դրացիներուն հետ խաղաղութեամբ ապրեցաւ։ Ան միայն մէկ անգամ ստիպուեցաւ պատերազմիլ Աբխաղաց Բեր թագաւորին դէմ, որ լուր դրկած էր իրեն թէ պիտի դար յունաց կերպով օծելու այն եկեղեցին զոր Աբաս կը շինէր Կարս քաղաքին մէջ։ Աբաս բռնեց Բերը և այդ եկեղեցին ցուցնելէ յետոյ անոր՝ աչքերը փորեց։ Աբասի ատեն Հայաստան յառաջդիմեց և զօրացաւ։

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ.— Բազրատունեաց ցեղին նշանաւոր թագաւորներէն է Աշոտ Ողորմածը։ Ան ունէր մեծ բանակ մը և բոլոր թշնամիները կը վախնային իրմէ։ Այդ բանակովը ան յաղթեց Համտուն անունով արաբ զօրապետին որ կուգար Հայաստանը աւրելու։ Յունաց Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրն ալ փորձեց Հայաստան

Աշոտ Ողորմածի դամբարանը

մտնալ, բայց տեսնելով Աշոտի ուժը ետ դարձաւ։ Իր եղբայրը՝ Մուշեղ՝ որ փառասէր մարդ մըն էր, ինքզինքը Կարս քաղաքին մէջ թագաւոր պսակել տուաւ և Աշոտ չուզելով պատերազմիլ իր եղբորը դէմ, ընդունեց անոր թագաւորութիւնը։

Ան այնքան բարեսիրտ և ազ.քատասէր էր որ սեղան չէր նստեր եթէ քովը ազ.քատ մը չունենար։ Ատոր համար զինքը կոչեցին Ողորմած։ Աշոտ հիմնեց Ժողովուրդին օգտակար շատ մը հաստատութիւններ — վանքեր, դպրոցներ, անկերանոցներ և այլն, և անոնց նուիրեց շատ մը կալուածներ, որպէսզի անոնց հասոյթովը պահուին։ Աշոտ Անի քաղաքը շէնցուց ու զարդարեց և զայն ըրաւ իր մայրաքաղաքը։

ԴԱՍ Ը.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ

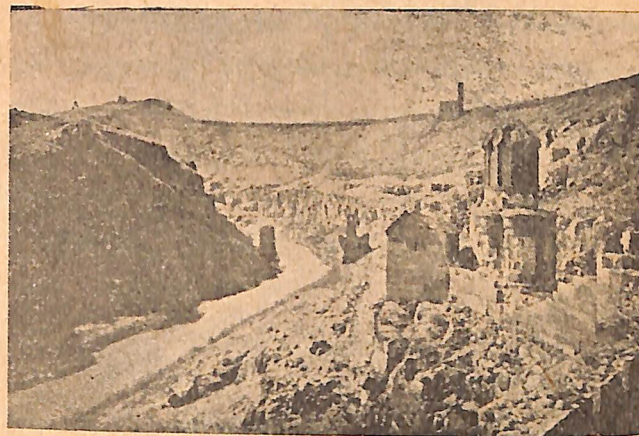
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ. — Գաղիկ Ա. ի յաջորդեց իր որդին՝ Յովհաննէս-Սմբատ, որ թէև բարի բայց թոյլ և վախկոտ մարդ մըն էր։ Յովհաննէս ունէր եղբայր մը Աշոտ անունով, որ քաջ և աշխոյժ էր և շատերը կ'ուզէին որ ան ըլլայ թագաւոր։ Աշոտ նոյնիսկ պատերազմ բացաւ իր եղբօր դէմ ու յաղթեց անոր, սակայն հայ մեծերը հաշտեցուցին զանոնք Յովհաննէսի թագաւորութիւնը բաժնելով երկու մասի։ Յովհաննէս-Սմբատ զաւակ չունենալով, իր մահէն յետոյ Աշոտ պիտի ըլլար երկու մասերուն ալ թագաւոր։

Սակայն Աշոտ գոհ չէր և կ'ուզէր շուտ հասնիլ իր նպատակին։ Անգամ մը սուտ հիւանդ ձեւացաւ և լուր զրկեց որ եղբայրը քովը գայ տեսնուելու։ Յովհաննէս խաբուելով զնաց և թակարդի մէջ ինկաւ։ Աշոտ իր եղբայրը իշխանի մը յանձնեց որ հեռու տեղ մը տանի և սպաննէ, բայց իշխանը զայն ազատ արձակեց։

Այս ատեններ Հայաստանի վրայ արշաւեցին նոր թշնամիներ — Սելճուքեան թուրքեր։ Անոնք

շատ մլաններ տալէ յետոյ Հայոց, դացին գրաւեցին Պարսկաստանը և հոն կազմեցին նոր թաւ գաւորութիւն մը։ Անոնց պեան էր Տուղրիլ պէկ անունով անգութ իշխանը։

Անին ԾԱԽԵԼՈՒ ԹՈՒՂԹԸ. — Այս ժամանակներ յունաց կայսրը, բանակով մը Հայաս-

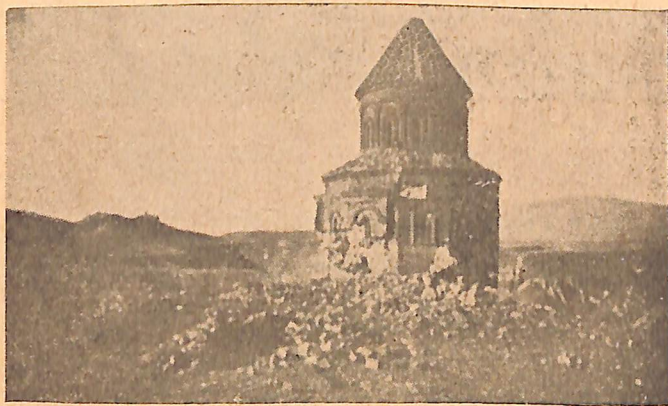
Ախուրեան գետը եւ Անիի աւերակներէն մաս մը

տանի հիւսիսային կողմերէն կ'անցնէր վրացուց վրայ պատերազմի երթալու համար։ Յովհաննէս-Սմբատ վախնալով որ ան իր վրայ ալ պիտի գայ, նամակ մը զրկեց կայսրին և խոստացաւ իր մահէն յետոյ Անին անոր յանձնել։ Կայսրը ի հարկէ շատ ուրախացաւ։ Բայց իր

յաջորդը, չուղելով ուրիշներուն իրաւունքը
յափշտակել, երբ զգաց թէ պիտի մեռնէր, հայ
քահանայ մը կանչել տալով քովը, անոր
տուաւ նամակը, պատուիրելով որ տանի իր
թագաւորին տայ: Այս քահանան սակայն նամա-
կը պահեց և տուաւ նոր կայսրին և փոխարէնը
չատ դրամ ստացաւ անկէ:

Այս բաներէն քիչ յետոյ մեռաւ Յովհան-
նէս-Սմբատը, իսկ անկէ առաջ մեռած էր իր
եղբայրը, ձգելով Գագիկ անունով տղայ մը:

Յունաց կայսրը, Միքայէլ, լուր դրկեց և
Անին պահանջեց, բայց Հայերը մերժեցին:
Ասոր վրայ, կայսրը չորս անգամ բանակ զրկեց
Հայոց վրայ, բայց անոնք միշտ յաղթուեցան
ու փախան:

Աճիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին

ԴԱՍ Թ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽԱՆԸ

ԳԱԳԻԿ Բ.

ԳԱԳԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԸ ՊՍԱԿՈՒԻ.— Այս
յաղթութիւններէն յետոյ Հայերը թագաւոր
պսակեցին Գագիկ Բ.ը, որ թէև փոքր, բայց քաջ
և հայրենասէր էր և շատ կը սիրուէր իր ժո-
ղովուրդէն:

Բայց այն ատեն Հայոց մէջ կար Վեստ-
Սարգիս անունով իշխան մը, որ շատ փառասէր
մէկն էր և կ'ուզէր կա՛մ ինքը ըլլայ թագաւոր,
և կամ Հայաստանը տայ Յոյներուն: Անիկա
շատ զժուարթութիւններ տուաւ Գագիկին, որ
ստիպուեցաւ զայն բանտարկել, բայց յետոյ
խաբուելով անոր շողոքորթ լեզուէն, բանտէն
հանեց և իրեն խորհրդական ըրաւ: Վեստ-Սար-
գիս միշտ լուր կը զրկէր Յոյներուն որ Անին
պահանջեն: Կայսրը նորէն քանի մը անգամ
բանակ զրկեց Հայոց վրայ, բայց անոնք միշտ
յաղթուեցան:

ԳԱԳԻԿ ԳԱՀԷՆ ԿԸ ԶՐԿՈՒԻ.— Կայսրը այն ատեն որոշեց խորամանկութեամբ իր նպատակին հասնիլ: Նամակներ գրեց Գագիկին և Պուլիս հրաւիրեց զայն, երգում ալ ընելով որ ու է նեղութիւն պիտի չի տայ: Գագիկ, խաբուելով, կայսեր քով գնաց ու քանի մը օր մեծ պատիւներով պահուեցաւ: Բայց յետոյ կայսրը սկսաւ Անին պահանջել: Երբ Գագիկ մերժեց, կայսրը զինք աքսորեց:

Այս լուրը երբ Հայաստան հասաւ քանի մը իշխաններ և Կաթողիկոսը կայսեր նամակ գրեցին և ըսին թէ իրենք Անին կը յանձնեն, եթէ փոխարէն առատ նուէրներ ստանան: Կայսրը շատ նուէրներ տուաւ անոնց և Անին ստացաւ: Գագիկ երբ իմացաւ, շատ զայրացաւ, լացաւ, բայց անօգուտ: ստիպուեցաւ ընդունիլ: Կայսրը Կապադովկիոյ մէջ Պիղու անուն քաղաքը տուաւ անոր, նաև ուրիշ նուէրներ ըրաւ, և Գագիկ հոն քաշուեցաւ:

Այս կերպով վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը 1045 թուին:

ԳԱԳԻԿ Բ. Ի ՄԱՀԸ.— Սակայն Գագիկ չմոռցաւ իր ազգը և երբ տեսներ որ Յոյները կը չարչարեն Հայերը, վրէժը կը լուծէր:

Անգամ մը իմացաւ թէ յոյն եպիսկոպոս մը շուն մը ունի, որուն անունը Արմէն դրած է: Քանի մը կտրիճներ հետը առած այդ եպիսկոպոսին տունը գնաց և ուղեց շունը տեսնել: Եպիսկոպոսը, «Արմէն, Արմէն» ըսելով շունը կանչեց:

— Ինչո՞ւ անունը Արմէն դրած ես, հարցուց Գագիկը:

— Որովհետեւ պղտիկ է, պատասխանեց եպիսկոպոսը:

— Այնպէ՞ս է, ըսաւ Գագիկը, տեսնենք Հայն է պղտիկը թէ Յոյնը, և նշան ըրաւ իր կտրիճներուն: Անոնք շունն ու իր տէրը մէկ պարկի մէջ դրին և այնքան ծեծեցին կենդանին որ ան կատղած տէրը խածնելով մեռցուց:

Բայց Յոյներն ալ զայրացան Գագիկին և օր մը խորամանկութեամբ զայն բռնեցին ու Կիլիկիոյ բերդէն կախելով մեռցուցին: Անոնք Կիլիկիոյ բերդին տէր Մանտալեան եղբայրներն էին, որոնք սակայն, յետոյ, իրենց պատիժը կրեցին:

3. ՍԵԼՃՈՒՔ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

ԴԱՍ Ժ.

ՏՈՒՂՐԻԼԻ ԵՒ ԱԼՓ-ԱՍԼԱՆԻ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՏՈՒՂՐԻԼ ՊԷԿ.— Յոյները թէև տիրացան Հայաստանին, բայց երկար ժամանակ չկրցան զայն պահել իրենց ձեռքը:

Պարսկաստանի թագաւորը՝ Տուղրիլ Պէկ, բանակ մը զրկելով մեր երկիրը շատ մը տեղեր աւրեց և բնակիչները ջարդեց:

Վերջապէս Յոյները բանակ մը զրկեցին այս թշնամիներուն դէմ. անոնց միացան նաև հայ իշխաններ և Վրացիներու թագաւորը, բայց յաղթուեցան:

Յետոյ Տուղրիլ ինք եկաւ Հայաստան: Հայ իշխաններ և Կարսի Գագիկ թագաւորը անոր առաջ ելան և յաղթուեցան: Թաթուլ քաջ սպարապետը, որ վիրաւորած էր թուրք մեծ իշխանի մը զաւակը, գերի բռնուեցաւ և տարուեցաւ Տուղրիլի առջև: Տուղրիլ անոր ըսաւ. «Եթէ այս տղան առողջանայ՝ դուն ալ ողջ կը

մնաս, իսկ եթէ մեռնի դուն ալ պիտի մեռնիս»: Թաթուլ անվախ կերպով պատասխանեց. «Եթէ հարուածը իմս է չի առողջանար»: Իրաւ ալ իշխանին զաւակը մեռաւ, և Տուղրիլ, Թաթուլին աջ թեւը կտրելով անոր հօրը շրկեց ըսելով. «Տղադ քաջ բազուկէ մը զարնուած է»:

ԱԼՓ-ԱՍԼԱՆ.— Տուղրիլէն յետոյ Հայաստան արշաւեց իր յաջորդն ու եղբայրը՝ Ալփ-Ասլան, որ եկաւ գրաւեց Անին, զայն կործանեց ու բնակիչներէն շատերը կոտորեց կամ գերի տարաւ:

Յետոյ լուր զրկեց Կարսի Գագիկ թագաւորին որ իրեն հնազանդի: Գագիկ սուգի զգեստներ հագած ընդունեց Ալփ-Ասլանի դեսպանները, որոնք երբ իրեն հարցուցին թէ ինչո՞ւ սուգ պահեր էր՝ Գագիկ պատասխանեց. «Քանի որ իմ բարեկամ Տուղրիլ պէկը մեռեր է, ես պէտք է որ սուգ պահեմ»: Ասոր վրայ Ալփ-Ասլան եկաւ տեսնուեցաւ Գագիկին հետ և խաղաղութեան դաշինք կապելով հեռացաւ:

Բայց Գագիկ թագաւորը մտածելով որ այդ վայրենի մարդոց հետ երկար ատեն բարեկամ մնալ անկարելի պիտի ըլլայ, իր երկիրը յունաց կայսեր տուաւ և փոխարէն ուրիշ քաղաք մը ստանալով Փոքր Հայքի մէջ, հոն փոխաբերուեցաւ, Անիի և Վանի թագաւորներուն պէս:

4. ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1080—1375)

ԴԱՍ ԺԱ.

Ա. ԻՃԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

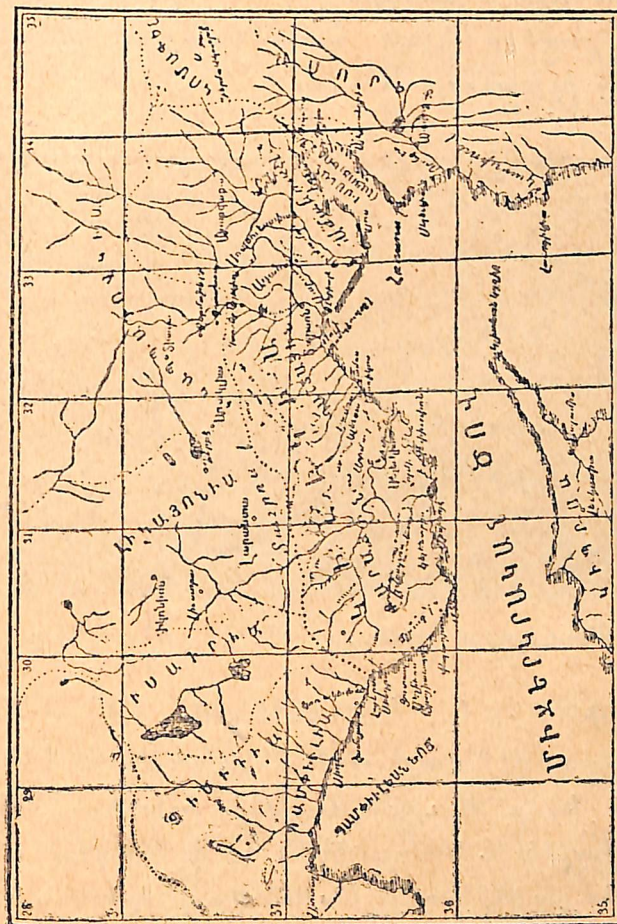
ԿԻԼԻԿԻԱ.— Կիլիկիա փոքր երկիր մըն է որ կը գտնուի Միջերկրական ծովու հիւսիս-արեւելեան կողմը։ Ան շրջապատուած է հիւսիսէն՝ Տաւրոսեան, իսկ արեւելքէն՝ Ամանոսեան լեռներով։ Ան կը բաժնուի երկու մասի — լեռնային և դաշտային։ Դաշտային մասը բարեբեր է և ջրուած ձիհուն, Սիհուն և Կալիկադնոս գետերով։

Կիլիկիոյ գլխաւոր բաղաքներն էին, լեռնային մասերու մէջ՝ Սիս, Հաճըն, Զէյթուն և Մարաշ, իսկ դաշտային մասին մէջ՝ Տարսոն, Ատանա, Մամեստիա։

Կիլիկիա ունէր բազմաթիւ բերդեր. նշանաւոր են Անարզաբա, Լամբրոն, Հեթումի բերդ, Բարձր բերդ, Առիւծ, Սիս, Վահկա, Կապան եւլն։

Հին ժամանակներու մէջ Կիլիկիան գրաւած են Ասորեստանցիք, Պարսիկները, Աղեքսանդր

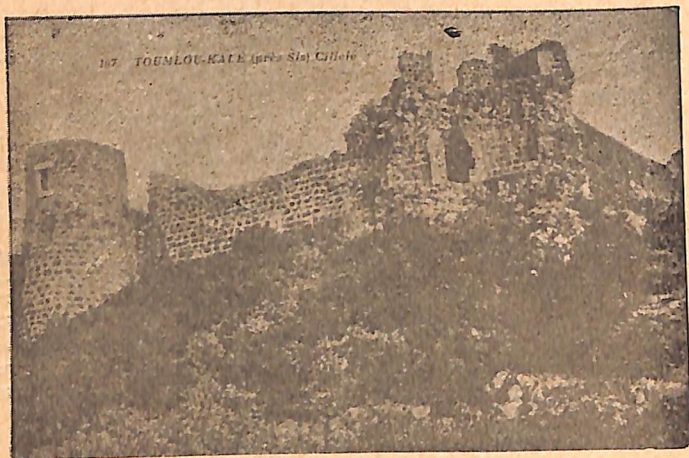
Մակեդոնացին, Սելեւկեանները և Հռոմայեցիք։ Հայերը զայն խլեցին Բիւզանդացիներէն։

ԿԻԼԻԿԻԱ

ՀԱՅՈՑ ԳՍՂԹԸ ԴԷՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ.— Յոյները տիրելէ յետոյ Հայաստանի, Հկրցան զայն

պաշտպանել Սերճուքեաններու դէմ: Այնպէս որ բազմաթիւ հայեր ստիպուեցան թողուլ իրենց հայրենիքը և ցրուիլ ուրիշ կողմեր: Այս հայերէն շատերը եկան հաստատուեցան Կիլիկիա, իրենց իշխաններուն հետ:

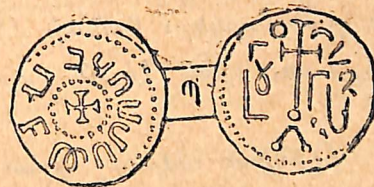
Անարգաբա ճեմաւոր բերդին աւերակները

ՌՈՒԲԷՆ Ա., ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա., ԹՈՐՈՍ Ա.— Կիլիկիոյ մէջ Հայկական Անկախութեան հիմնադիրն եղաւ Ռուբէն Ա. քաջ իշխանը (1080), որ Գագիկ Բ. ի ազգականն էր և կ'ուզէր անոր վրէժը լուծել Յոյներէն: Ան փոքր իշխանութիւն մը հաստատեց Տաւրոսեան լեռներու մէջ և 15 տարի իր երկիրը կառավարելէ յետոյ մեռաւ: Իրեն յաջորդեց իր որդին Կոստանդին,

որ գրաւեց Վահկա նշանաւոր բերդը և օգնեց Խաչակիրներուն որոնք Եւրոպայէն կուգային Երուսաղէմ երթալու և զայն մահմէտականներուն ձեռքէն ազատելու:

Իսկ Թորոս Ա. լեռնային մասերէն դաշտը իջնելով գրաւեց Անարգաբա բերդաքաղաքը և յաղթեց թուրքմէներուն ու Գոնիայի Մելիք-Շահ սուլթանին, որոնք Կիլիկիա արշաւած էին: Թորոս Ա. յետոյ գնաց գրաւեց Կիզիստրա բերդը (Կապադովկիոյ մէջ) որուն իշխաններն էին որ սպաննած էին Գագիկ Բ.: Գրաւելէ յետոյ բերդը, Թորոս հրամայեց որ իր առջև բերեն մէջի գանձերը: Այդ գանձերու մէջն էին նաև Գագիկի սուրն ու զգեստները: Հայոց իշխանապետն ու իր զինուորները երբ ատոնք տեսան յուզումէն լացին:

Թորոս քաջ մարդու այնպիսի մեծ հռչակ մը ստացաւ, որ իր երկիրը կը կոչէին «Թորոսի երկիր»:

Պղինձե դրամ Թորոս Ա. ի

ԴԱՍ ԺԲ.

ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(ՇԱՐ.)

ԼԵՒՈՆ Ա. — ԼԵՒՈՆ ԹՈՐՈՍԻ ԵՂԲԱՅՐԵՆ ԷՐ և իր քաջագործութեան համար «Տաւրասի Առիւծ» կը կոչուէր։ Ան Յունաց ձեռքէն խեց Ատանա, Տարսոն և Մամեստիա մեծ ու վաճառաչահ քաղաքները ու իր երկրին սահմանները հասցուց մինչև ծովեզերք։

Սակայն այս քաջ իշխանին կեանքը դժբախտութեամբ վերջացաւ Անտիոքի խաչակիր իշխաններուն պատճառաւ։ Յունաց Յովհաննէս-Կոմնենոս կայսրը եկած էր Անտիոքը գրաւելու։ Թորոս, որ Անտիոքիներուն դաշնակից էր, պատերազմի խառնուեցաւ և այդ պատճառաւ կայսրը նախ իր վրայ եկաւ, զայն բռնեց և իր երկու որդիներուն՝ Ռուբէնի և Թորոսի հետ՝ Պոլիս տարաւ բանտարկեց։ Բանտի մէջ Ռուբէնի աչքերը կուրցուց, իսկ ԼԵՒՈՆ սրտի ցաւէն մեռաւ։

Յոյները Կիլիկիան ամբողջ գրաւեցին բայց միայն ութը տարի կրցան զայն իրենց ձեռքին մէջ պահել։

ԹՈՐՈՍ Բ. — Թորոս բանտէն արձակուելով կայսեր բանակը մտած էր։ Ան կրցաւ օր մըն ալ Պոլսէն Անտիոք փախիլ և անկէ Կիլիկիա մտնալ։ Հայերը երբ իմացան իր գալուստը, ամէն կողմէ իր քով փութացին։ Իր քով եկան նաև իր ՄԼԵՆ և Ստեփանէ եղբայրները և 10,000 զօրքով սկսան նորէն գրաւել Կիլիկիան՝ սկսելով Լեռնային մասերէն։ Յունաց կայսրը Անդրոնիկոս անունով զօրապետը զրկեց Թորոսը բռնելու, բայց անձրեւոտ մութ գիշեր մը Թորոս կերուխումով զբաղած թշնամիին վրայ ինկաւ, շատերը ջարդեց և շատերն ալ գերի բռնեց։ Գերի իշխանները փրկագին տալով Թորոսի ազատուցան։ Թորոս այդ գրամները իր զինուորներուն բաժնեց ու երբ Յոյները զարմացած պատճառը հարցուցին, Թորոս պատասխանեց. «Կը վարձատրեմ զինուորներս որպէսզի ուրիշ անգամ ալ ձեզի գերի բռնեն»։

Թորոս յաղթեց նաև շրջակայ օտար իշխաններուն։

Կայսրը տեսնելով Թորոսի քաջութիւնները հաշտուեցաւ անոր հետ, ճանչնալով Հայոց իրաւունքը։ Թորոսն ալ ընդունեց կայսեր գերիշխանութիւնը։

ՄԼԵՀ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ.— Թորոսի մահէն յետոյ, եղբայրը՝ ՄԼԵՀ՝ ուղեց իշխանութիւնը յափշտակել: Սակայն Հայերը չէին ուղեր, որովհետեւ ՄԼԵՀ շատ անկիրթ և անգութ մէկն էր: Ան նոյն իսկ երբեմն մահմետական եղած էր: ՄԼԵՀ յաջողեցաւ Հալէպի նուրէտտին սուլթանին օգնութեամբ իշխան ըլլալ: Հայերը տեսնելով իր վնասակար ընթացքը, դաւադրութեամբ սպաննեցին զինք:

Իրեն յաջորդեց իր Ստեփանէ եղբոր որդին Ռուբէն, որ գեղեցկադէմ, վեհանձն ու քաջ իշխան մըն էր: Անգամ մը երբ Ռուբէն պատերազմի մէջ էր Լամբրոնի իշխան Հեթումի դէմ, Անտիոքի իշխանը զինք խարդախութեամբ բռնեց ու բանտարկեց: Ռուբէնի եղբայրը՝ Լեւոն՝ զայրացած, հայ զօրքերուն գլուխը անցաւ և պատերազմը շարունակեց, մինչև որ Հեթում ստիպուեցաւ արձակել տալ Ռուբէնը, որ, անկէ յետոյ, իշխանութիւնը իր եղբորը յանձնեց և ինք վանք մը քաշուեցաւ:

Բ. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1199—1375)

ԴԱՍ ԺԳ.

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

ԱՆՅՆՈՂ 100 ՏԱՐԻՆԵՐԸ.— Ռուբէն Ա. Էն մինչև Լեւոն Մեծագործը գրեթէ 100 տարի անցած էր: Այս մէկ դարու ընթացքին Ռուբէնի յաջորդները գրաւեր էին ամբողջ Կիլիկիան: Հիմա մէկը պէտք էր որ օրէնքներ և կարգ ու կանոն դնէր երկրին մէջ: Այդ մէկը Ռուբէնի եղբայր Լեւոնը եղաւ, որ իր կատարած մեծ գործերուն համար Մեծագործ կոչուեցաւ:

Ան եղաւ Կիլիկիոյ առաջին թագաւորը: Երկրին մէջ դրաւ նոր, եւրոպական օրէնքներ:

Երկրին սահմանները ընդարձակեց:

Ան շատ խելացի, արիասիրտ, ռազմագէտ ու խորագէտ մարդ էր և մեր թագաւորներու մէջ ամենէն նշանաւորներէն է:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ.— Լեւոն նպատակ դրած

էր թագաւոր պսակուիլ և յարմար առիթին կ'սպասէր: Այդ ատեններ եւրոպայէն խաչակիր նոր բանակ մը եկաւ Երուսաղէմ երթալու, զայն աղատելու համար Եգիպտոսի Սալահէտտին սուլթանին ձեռքէն: Այդ խաչակիր բանակին

Լեւոն Մեծագործ

պետն էր Գերմանիոյ Ֆրէտէրիք Շիկամօրուս կայսրը, որ երբ Կիլիկիոյ մօտերը հասաւ, Լեւոնէն օգնութիւն խնդրեց իր բանակին համար, խոստանալով զինքը թագաւոր պսակել: Լեւոն

ամէն օգնութիւն ըրաւ, բայց կայսրը չկրցաւ իր խոստումը կատարել, քիչ յետոյ խեղդուելով Կիլիկիոյ գետերէն մէկուն մէջ: Իր որդին սակայն, Հենրիկոս, կատարեց հօրը խոստումը, Լեւոնաց Պապին համաձայնութեամբ Լեւոնի զրկե-

Լեւոն Մեծագործի ոսկեդրամը

ւով թագ և առիւծանիշ դրօշակ մը: Լեւոն մեծ ու փառաւոր հանդէսներով Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ 1199 Յունուար 6ին: Ուրախացան ոչ միայն բոլոր Հայերը, այլ և օտարները, որոնք նուէրներ և շնորհաւորական նամակներ զրկեցին իրեն:

ԼԵՒՈՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ. — Լեւոն թագաւորեց 34 տարի, սակայն իր իշխանութեան 12 տարիները կռիւներով անցուց Մանթիքցիներու դէմ: Պատճառը սա էր. —

Լեւոն արու զաւակ չունէր, ուստի մտածեց իր Ռուբէն եղբօր աղջիկը՝ Ալիս՝ կին տալ Մանթիքի

իշխանին տղուն՝ Պեմունդին, պայմանաւ որ եթէ արու զաւակ մը ունենային ան ըլլար թէ՛ Անտիոքի և թէ՛ Կիլիկիոյ թագաւորը: Այս կերպով Կիլիկիա աւելի պիտի մեծնար:

Սակայն Անտիոքի իշխանը շուտ մեռաւ և իր եղբայրը եկաւ գրաւեց Անտիոքը փախցնելով Ռուբէնը, որ Ալիսի զաւակն էր: Լեւոն քանի մը անգամ գնաց գրաւեց Անտիոքը և Ռուբէնը իշխան նշանակեց:

Այս կռիւները տեւեցին 12 տարի: Ի վերջոյ, Լեւոն տեսնելով որ Ռուբէնը չի կրնար ինքզինքը պաշտպանել, իր միտքը փոխեց և իրեն յաջորդ նշանակեց իր աղջիկը՝ Զապէլ, որ դեռ փոքր ըլլալուն պատճառաւ Ատոմ և Կոստանդին անունով երկու մեծ իշխանները իր վրայ խնամակալ նշանակեց:

Լեւոն շատ մը պատերազմներ ալ ունեցաւ շրջակայ սուլթաններուն հետ ու բոլորին ալ յաղթեց: Երբ Լեւոն մեռաւ, Կիլիկիա արդէն մեծ ու զօրաւոր թագաւորութիւն մըն էր, որ արեւելքէն կը հասնէր մինչև Նիքարա դէտը:

ԺԼԵՕԻԹԱԳՐԱԳԻՐ

Լեւոնի ստորագրութիւնը

ԴԱՍ ԺԴ.

ՀԵԹՈՒՄ Ա.

ՀԵԹՈՒՄ՝ ԳԱՀԱԿԻՅ ԶԱՊԵԼԻ.— Զապէլ խնամակալներէն Ատոմ Պայլը սպաննուած ըլլալով, մնացեր էր միայն Կոստանդինը: Ասիկա հայ մեծամեծներու խորհուրդով, որոշեց Զապէլը ամուսնացնել իր տղուն՝ Հեթումի հետ, Կիլիկիոյ դահը ապահովելու համար խռովարարներու

ՀԵԹՈՒՄ Ա.

դէմ: Այս որոշումը գործադրուեցաւ և թագաւոր պսակուեցաւ Հեթումը, որ 44 տարի իշխեց իբրեւ գահակից Զապէլի, և եղաւ մեր մեծ թա-

գաւորներէն մէկը: Ան երկիրը խաղաղութեան մէջ պահեց:

ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆԲԸ.— Այս ատեններ Մոնկոլ Թաթարներու առաջնորդը՝ ձէնկիղ-Խան, բոլոր Թաթարները միացնելով, աշխարհակալութեան ելած ու գրաւած էր Չինաստան, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Միջագետքը ու կը պատրաստուէր Հայաստանի վրայով եւրոպա անցնիլ, երբ մեռաւ: Պարսկաստանի թագաւորին տղան, որ ձէնկիղ-Խանի դէմ մղուած պատերազմին մէջ իր հօր մահէն յետոյ փախած էր, ուղեց կրկին ձեռք ձգել իր երկիրը, բայց յաղթուելով՝ փախաւ Հայաստան ու շատ աւերներ գործելով, հասաւ մինչև Կիլիկիոյ սահմանները: Հեթում՝ շրջակայ քրիստոնեայ եւ մահմետական իշխաններու հետ միացած, անոր դիմաց ելաւ, ու յաղթելով անոր փախցուց Կորտուաց լեռները, ուր ան սպաննուեցաւ:

ձէնկիղ-Խանի յաջորդին օրովը, Թաթարները մտան Հայաստան եւ գրաւելով Անին զայն գրեթէ կործանեցին: Յետոյ, գրաւելով Հայաստանը Յունաց եւ Սելճուքներու ձեռքէն, մօտեցան Կիլիկիոյ:

Թաթարները կռապաշտ եւ մահմետականներուն շատ հակառակ ըլլալով, Հեթում մտածեց

անոնց հետ դաշնակից ըլլալ: Այս նպատակով Հեթում մինչև Թաթարիստան գնաց եւ Թաթարներու խանին հետ դաշինք կապեց, մահմետականներու դէմ միասին կռուելու պայմանաւ: Թաթարներն ալ խոստացան օգնել Հեթումին եւ Հայաստանի մէջ լաւ վարուիլ Հայոց հետ:

Երեք տարի յետոյ հայ եւ թաթար բանակները յարձակեցան մահմետական երկիրներու վրայ: Յաղթեցին Գոնիայի սուլթանին, Պաղտատի ամիրապետին, Հալէպի սուլթանին եւ հասան մինչև Դամասկոս, կործանելով եւ կողոպտելով բոլոր մայրաքաղաքները: Երուսաղէմն ալ պիտի գրաւէին եգիպտացիներէն՝ երբ Թաթար զօրապետը ստիպուեցաւ իր երկիրը վերադառնալ, Հայերը մինակ ձգելով: Հեթում նորէն Թաթարիստան գնաց օգնական զօրք բերելու: Եգիպտացիք Կիլիկիոյ վրայ արշաւեցին: Հեթումի երկու որդիները՝ Լեւոն եւ Թորոս՝ անոնց դիմաց ելան. Լեւոն գերի ինկաւ եւ Թորոս սպաննուեցաւ:

Երբ Հեթում վերադարձաւ, շատ վշտացաւ այս պատահածները իմանալով եւ հաշտուելով եգիպտացուոց հետ, ազատեց իր որդին, եւ տարի մը ետք վանք մը քաշուեցաւ, Լեւոնի յանձնելով զահր:

կութիւն ընդունիլ որպէս զի օգնութիւն ստանան: Իսկ Հայոց այս դիմումները շատ կը զայրացնէին մահմէտականները:

Կիլիկիա ներքնապէս ալ շատ տկարացաւ հետզհետէ: Սահմաններու վրայ դռնուող բերդերը աւրուեցան, Կիլիկիոյ հայ բանակը տկարացաւ և հայոց մէջ ալ երկպառակութիւն ինկաւ: Լատին քարոզիչները կրցած էին հայերէն մաս մը համոզել թէ հայոց եկեղեցին չեղած է Քրիստոսի վարդապետութենէն և թէ պէտք է կաթոլիկ դառնալ որպէս զի եւրոպացիք օգնեն իրենց: Այսպէս մտածողները կը կոչուէին Միաբար (Ունիթոր) որոնք կը պահանջէին որ հայ և լատին եկեղեցիները միանան: Այս երկպառակութիւնը շատ վնասակար եղաւ Հայոց համար և փութացուց Կիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումը:

Այս շրջանի թագաւորներն եղան՝ Հեթումէ յետոյ, Լեւոն Գ., Օշին, Լեւոն Գ., Գուխտոն Լուսինեան, Կոստանդին Բ. և Կոստանդին Գ., որոնց ժամանակ, Եգիպտացիք, Թաթարներ, Թուրքմէններ և ուրիշ ցեղեր բազմաթիւ անգամներ Կիլիկիա արշաւեցին, բերդերն ու քաղաքները աւրեցին ու կողոպտեցին և բնակիչները ջարդեցին ու գերի տարին, Կիլիկիա կործանումի դուռը հասցնելով:

ԴԱՍ ԺԶ.

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

ԼԵՒՈՆ Ե.— Կիլիկիոյ հայոց վերջին թագաւորը եղաւ Լեւոն Ե., որ Կիպրոսի Լուսինեան արքայական ընտանիքէն էր դարձեալ:

ԼԵՒՈՆ Ե.

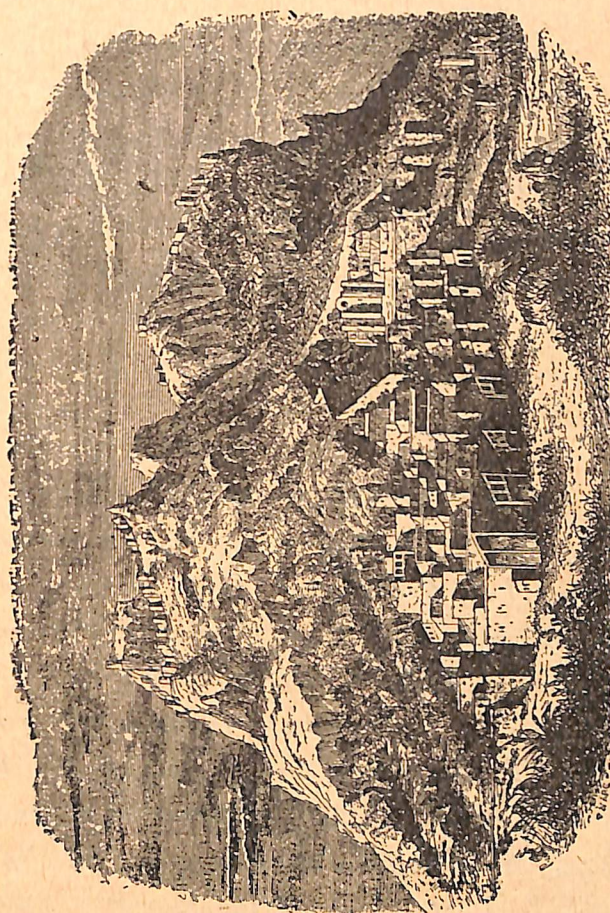
Ան թագաւոր պսակուեցաւ 1374 Սեպտեմբեր 14 ին Սիսի մէջ, նախ լատինական, յետոյ հայկական ծէսով և ասիկա պատճառ եղաւ որ

իր ժողովուրդը պաղի իրմէ։ Ան եթէ լաւ ժաւանակներու մէջ թագաւոր ըլլար, կրնար մեծ վեհապետ մը դառնալ, սակայն հիմա երկիրը քայքայուած էր թշնամիներու արշաւանքներու, իշխաններու երկպառակութեան և կրօնական վէճերու պատճառաւ։

ՍԻՍԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս ատեններ եգիպտոսի սուլթանն էր Մէլիք-էշրէֆ-Շապան, որ իր բանակին հրամայեց գրաւել Սիսը և վերջացնել հայոց թագաւորութիւնը։ Թշնամի բանակը խիստ շատ էր, մինչ Լեւոնի զօրքը՝ քիչ։ Բայց Լեւոն իր զինուորներուն և ժողովուրդին հետ երդում ըրաւ որ մինչև վերջին շունչը պիտի դիմադրէ։

Թշնամիները յարձակումով յաջողեցան գրաւել Սիս քաղաքին մէկ մասը, բայց բերդը հերոսաբար կը դիմադրէր։ Ասոր վրայ, թշնամի բանակին պետը, նամակ մը գրելով Լեւոնին յայտնեց՝ որ եթէ ան իր կրօնքը ուրանայ սուլթանը զինք նորէն թագաւոր պիտի պահէ։ Բայց Լեւոն մերժեց։ Ասոր վրայ թշնամին աւելի սաստկութեամբ սկսաւ կռուիլ։ Իսկ ներսը պաշարը հատած էր և ժողովուրդը կը նեղուէր սովէն։ Ասկէ զատ, կարգ մը զաւաճաններ խռո-

վութիւն հանելով բերդին մէջ փորձեցին սպաննել թագաւորը, բայց չյաջողեցան, որմէ յետոյ

Սիս քաղաքն ու իր նամաւոր բերդը

սակայն անոնք բացին բերդին դուռները և թշնամին ներս մտաւ (1375 Ապրիլ 13) և գերի բռնելով թագաւորը, Մարիամ թագուհին,

Բեննա աղջիկը ու Շահան փեսան տարաւ Հալէպ: Գերիներու մէջ էր նաև հայոց Պողոս Ա. կաթողիկոսը:

Քանի մը ամիս յետոյ գերիները բերուեցան Գահիրէ ուր սուլթանը պատուով պահեց զիրենք և ազատ արձակեց կաթողիկոսը:

Կիլիկիա, անկէ յետոյ, կառավարուեցաւ սուլթանին կողմէ զրկուած կառավարիչներով, բայց հազարաւոր հայեր հեռացան անկէ դէպի Կիպրոս և ուրիշ վայրեր, մանաւանդ դէպի Իտալիա, ուր հետզհետէ ձուլուեցան տեղացիներուն հետ:

ԼԵՒՈՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀՐ. — Լեւոնի կինն ու աղջիկը գացին հաստատուեցան Երուսաղէմ, իսկ ինք՝ Լեւոնը, Եւրոպայի թագաւորներուն միջնորդութեամբ և մեծ գծուարութեամբ ազատուելով անցաւ Եւրոպա: Ան հոն շատ աշխատեցաւ օգնութիւն ստանալով կրկին Կիլիկիա գալ, բայց չյաջողեցաւ և վիշտի մէջ մեռաւ 1393 Նոյեմբեր 29 ին ու թաղուեցաւ Կեղեսոսինեանց վանքին մէջ: Իր զամբանը հիմա կը գտնուի Բարիզ, Սէն Տընի Աբբայարանը:

ԴԱՍ ԺԷ.

ԼԵՆԿ-ԹԻՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԷՆ ՅԵՏՈՅ. — Բիւզանդիոնի կայսրերը նենգութեամբ տիրելէ յետոյ Հայաստանի՝ փճացուցին նաև հայ նախարարական տուները և հայ բանակն ալ ցրուեցին: Այս կերպով երկիրը անպաշտպան մնաց և բարբարոս ժողովուրդներու արշաւանքին ենթարկուեցաւ: Ճէլալէտտինի, Ճէնկիզ-Խանի և Սելճուքներու արշաւանքը արդէն տեսանք: Ասկէ յետոյ Հայաստան ենթարկուեցաւ Լէնկ-Թիմուրի արշաւանքին:

Տուղրիլ-Պէկի յաջորդ Մէլիք-Շահի ատեն Հայաստան ատեն մը խաղաղ մնաց. բայց անոր մահէն յետոյ մեր երկիրը բաժնուեցաւ օտարազգի մանր իշխանութիւններու միջև: Իրաւ է թէ կային նաև քանի մը պղտիկ հայ իշխանութիւններ եւս, ինչպէս՝ Տաուշի և Մաժնաբերդի իշխանութիւնները, Աղուանից թագաւորութիւնը, Սիւնեաց, Վասպուրականի և Տարօնի ու Սասունի իշխանութիւնները, բայց ասոնք թշնամի իշխանութիւններով իրարմէ զատուած

ըլլալով չէին կրնար հայրենիքի փրկութեան համար աշխատիլ:

Այն շրջանին հիւսիսային և արեւելեան Հայաստանը ատեն մըն ալ Վրացիներու ազդեցութեան տակ ինկաւ, մանաւանդ անոնց թամար թագուհիին օրով, որուն երկու զօրապետները՝ Իվանէ և Զաքարիա, Վրաստանի սահմանը հարաւի կողմէն հասցուցին մինչև Արաքս գետը:

Լէնկ-թիմուրի ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ.— Ճէնկիլ-Խանի կայսրութիւնը տեւեց 1236—1387: Այս կայսրութեան քայքայումէն յետոյ մէջտեղ ելաւ Լէնկ-թիմուրը վերանորոգելու համար այդ պետութիւնը: Ան գրաւեց Պարսկաստանը, հարաւային Ռուսիան, Հնդկաստանը, ապա անցաւ Միջագետք, Ասորիք, Սուրիա և Պաղեստին, ամէն տեղ չլըսուած անգթութիւններ գործելով, չէն քաղաքները կործանելով և գրաւած երկիրները կողոպտելով:

1387 ին ան մտաւ Հայաստան ու մեծամեծ աւերներ գործեց: Գրաւեց Վանը և բնակիչներէն շատերը բերդէն վար նետեց: Երկրագործու-

Լէնկ-թիմուր:

թիւնը դադարելով Հայաստանի մէջ սով ինկաւ և ծնողները սկսան իրենց զաւակները մորթել և ուտել:

Այսպէս անգթութիւններ գործելով այս սարսափելի մարդը հասաւ մինչև Սեբաստիա: Քաղաքը խաբէութեամբ գրաւեց: Հարուստները կողոպտեց և սպաննեց, անոնց կիները ձիերու պոչին կապել տալով մեռցուց, մանուկները տեղ մը հաւաքելով իր ձիաւորներուն կոխկրտել տուաւ և 4000 հայ զինուորներ ողջ ողջ թաղել հրամայեց:

Լէնկ-թիմուր մեռաւ 1405 ին և իր կայսրութիւնն ալ քայքայուեցաւ: Այս անգամ Հայաստանը կռուախնձոր եղաւ երկու թուրքմէն ցեղերու միջև որոնք կը կոչուէին Ագ-Գոյուն և Գարա-Գոյուն: Վերջապէս այս վերջիններուն պետը՝ Ուզուն-Հասան՝ յաղթական հանդիսացաւ և տիրեց Հայաստանին: Բայց այս կռիւներու միջոցին նորէն մեծ սով մը ծագեցաւ: Հայաստանի լեռները ծածկուեցան սովամահներու դիակներով և գաղանները դիակներուն հոտէն առաջնորդուած մինչև գիւղեր ու քաղաքներ կը մանէին:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՄԱՍՆ Ա.

ԴԱՍ Ա.

Ի՞նչ գիտե՞ք Մարգարանաց շրջանի մասին. որո՞նք էին հայրաժամեցողներն պատճառները: Ինչո՞ւ Յազկերտ պատե-
րագնեցաւ Յունաց եւ Հոներու դէմ: Ի՞նչ կ'ըսէր Միհր-
Ներսէս իր նախնականը եւ ի՞նչ պատասխանեցին Հայերը:
Ինչո՞ւ նախարարները Պարսկաստան զացին եւ ի՞նչ ըրին:

ԴԱՍ Բ.

Ի՞նչ որոշու՞մ տուեցաւ Շահապիվանի ժողովին մէջ:
Ի՞նչ գիտե՞ք Աղուանից պատերազմի մասին: Ե՞րբ, ո՞ւր եւ
ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ Աւարայրի ճակատամարտը: Ինչո՞ւ
դատուեցաւ Վասակը:

ԴԱՍ Գ.

Ի՞նչպէս եր Հայաստանի վիճակը Վարդանանց պա-
տերազմէն յետոյ: Ո՞վ եր Վահան Մանկլոնեան եւ ի՞նչ
ըրաւ: Ի՞նչ գիտե՞ք Նուարսակի դաշխեֆին մասին:

ԴԱՍ Դ.

Ինչո՞ւ Վարդան Գ. Մանկլոնեան ընդ կոխներու
ձեռնարկեց եւ ի՞նչ եղաւ հետեւեալը: Ի՞նչ գիտե՞ք Գալ
Վահանի կոխներու մասին:

Այս երեք սպասաւորութիւններէն յետոյ ի՞նչ վիճակի
մէջ եր Հայաստանը:

ԴԱՍ Ե.

Ի՞նչ գիտե՞ք Արաբներու մասին. անոնք ե՞րբ Հայաս-
տան արշաւեցին եւ յետոյ ի՞նչ ըրին: Արաբները ի՞նչպէս

կառավարեցին մեր երկիրը: Ինչո՞ւ բռնցաւ արաքական
կայսրութիւնը եւ ի՞նչ ըրաւ Աշոտ Բագրատունին:

ԴԱՍ Զ.

Ի՞նչ գիտե՞ք Աշոտ Ա.ի մասին. ե՞րբ եւ ի՞նչպէս քա-
ղաւոր պատկուեցաւ ան: Ի՞նչ գործեր տեսաւ: Ի՞նչ գիտե՞ք
իր երկու յաջորդներու մասին:

ԴԱՍ Է.

Ի՞նչ ըրաւ Աբաս: Ի՞նչ գիտե՞ք Աշոտ Ողորմածի մա-
սին: Ի՞նչպէս եր Հայաստանի վիճակը Սմբատ Բ. եւ Գա-
գիկ Ա. քաղաւորներու ժամանակ:

ԴԱՍ Ը.

Ի՞նչպիսի մէկն եր Յովհաննէս-Սմբատը: Ի՞նչ դիպ-
քեր պատահեցան իր օրով: Ի՞նչ պատճառաւ Յոյները
սկսան պահանջել Անին:

ԴԱՍ Թ.

Գագիկ Բ. ի՞նչպէս քաղաւոր պատկուեցաւ: Ի՞նչ
կ'ուզէր Վես-Սարգիս: Ի՞նչպէս վերջացաւ Բագրատուն-
եաց քաղաւորութիւնը: Ի՞նչպէս մեռաւ Գագիկ Բ.:

ԴԱՍ Ժ.

Ինչո՞ւ Տուղրիլ-Պէլը Հայաստան արշաւեց եւ ի՞նչեւ
ըրաւ: Ի՞նչ գիտե՞ք Թաթուշ սպարապետի մասին: Ի՞նչ ըրաւ
Աշի-Ապանը:

ԴԱՍ ԺԱ.

Նկարագրե՞ց'ք Կիլիկիան: Հայերը ե՞րբ գաղթեցին Կի-
լիկիա: Ի՞նչ գիտե՞ք Ռուբէն Ա.ի, Կոստանդինի եւ Թորոս
Ա. մասին:

ԴԱՍ ԺԲ.

Խօսիչ Լեւոնի մասին: Թորոս ի՞նչպէս վերագրուեց Կիլիկիան եւ ի՞նչ ըրաւ: Ի՞նչ գիտե՞ք Մշեհի եւ Ռուբենի մասին:

ԴԱՍ ԺԳ.

Ի՞նչ վիճակի մեջ եր Կիլիկիան: Լեւոն ի՞նչպէս յաջողեցաւ քաղաւոր ըլլալ Կիլիկիոյ եւ ինչո՞ւ Մեծագործ կոչուեցաւ: Ինչո՞ւ Լեւոն կոխներ ունեցաւ Անտիոքի դէմ:

ԴԱՍ ԺԴ.

Ո՞վ եր Հեքուս Ա. եւ ի՞նչպէս քաղաւոր եղաւ: Ի՞նչ գիտե՞ք Թաքարաց արշաւանքի մասին: Խօսեցե՛ք հայ-քաքարական զինակցութեան եւ միասին մղուած պատերազմներու մասին:

ԴԱՍ ԺԵ.

Ի՞նչպիսի մեկն եր Լեւոն Բ. եւ ի՞նչ դիպքեր պատահեցան իր օրով: Ի՞նչ վիճակի մեջ եր Կիլիկիան Հեքուսի եւ անոր յաջորդներուն օրով: Ի՞նչ կը պահանջէին Միւրարները: Որո՞նք են այս շրջանի քաղաւորները:

ԴԱՍ ԺԶ.

Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս քաղաւոր պատկուեցաւ Լեւոն Ե.: Ի՞նչ վիճակի մեջ եր Կիլիկիան այն ատեն: Ի՞նչպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ անկախութիւնը: Ո՞ւր տարուեցաւ Լեւոն: Ի՞նչպէս ազատուեցաւ ան եւ ի՞նչ ըրաւ:

ԴԱՍ ԺԷ.

Ի՞նչ վիճակի մասնուեցաւ Հայաստան Բագրատունիներէն յետոյ: Ի՞նչ ըրաւ Լեւոն-Թիմուրը: Ինչե՛ր ըրաւ ան Հայաստանի մեջ: Իրե՛կ յետոյ ինչե՛ր պատահեցաւ:

ՄԱՍՆ Բ.

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

ԴԱՍ ԺԸ.

1. ԹՈՒՐԲ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — Օսմանեան Թուրքերն ալ Սելճուք Թուրքերու պէս կը բնակէին Թուրքիստան: Անոնք, ճէնկիզ-Խանի արշաւանքին ժամանակ, իրենց երկիրը ձգելով 50,000 հոգիով փախան դէպի Հայաստան ու ժամանակ մը Ախլաթի քովերը բնակելէ յետոյ, բաժնուեցան երկու մասի: Մ.յդ մասերէն մէկը գնաց բնակեցաւ Մարաշի կողմերը, իսկ միւսը՝ Բասեն եւ ասիէ ալ Գոնիա՝ Ալաէտալին սուլթանին երկիրը: Սուլթանը զանոնք բնակեցուց իր երկրին հիւսիսային կողմը ուր անոնք յոյներէն շատ մը տեղեր գրաւելով իրենց համար իշխանութիւն մը հաստատեցին: Քիչ յետոյ, երբ Ալաէտալինը մեռաւ այս թուրքերուն մեծը՝ Օս-

ման՝ ինքզինքը սուլթան հռչակեց և իր տէրութիւնն ալ իր անունով Օսմանեան կոչուեցաւ (1300)։

Օսմանի յաջորդները աւելի մեծցուցին իրենց երկիրը և անոնցմէ մին՝ Մէհմէտ Բ.՝ գրաւեց Կ. Պոլիսը 1453 ին և կործանեց յունական կայսրութիւնը։

Այս կարեւոր թուականը Միջին Դարերու վախճանը եւ նոր Դարերու սկիզբն է։

ՕՍՄՆ. ԹՈՒՐԻՔԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅՍՏԱՆ.—

Այս ատեններ Հայաստան կը գտնուէր Ուղուն-Հասանի տիրապետութեան տակ։ Ասիկա պատճառ տուաւ որ սուլթան Մէհմէտէտը իր վրայ պատերազմի գայ, յաղթէ իրեն և գրաւէ արեւմտեան Հայաստանը 1375 ին, հայերու ալ օգնութեամբը։ Ուղուն-Հասանի յաջորդը՝ Շահ-Իսմայիլ՝ ուղեւորով կորսուած տեղերը ետ առնել, նոր պատերազմ մը բացաւ Օսմանցիներու դէմ, բայց յաղթուեցաւ և Հայաստանի հարաւարեւմտեան մասն ալ ինկաւ Օսմանցիներու ձեռքը։ Աւելի ետքը Թուրքերը տիրեցին նաև արեւելեան Հայաստանին, նոյն իսկ Վրաստանին և Ատրպատականին մէկ մասին։

Այս կռիւները տեւեցին երկու ու կէս դարէ

աւելի և մեծ աւերումներու ենթարկեցին մեր երկիրը։

ԹՐԲՍՅ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ ԵՒ ՇԱՀ-ԱՊՊԱՍ.—

Սակայն թրքաց կառավարութիւնը շատ աւելի դէշ էր քան պարսիկներունը, Հայ և քիւրտ մեծամեծները, հայոց կաթողիկոսը ստեպուեցան

փախչիլ Պարսկաստան, Շահ-Ապպասի քով, որ անոնցմէ ամէն տեղեկութիւն առնելէ յետոյ, 1603 ին, մեծ բանակով մը մտաւ արեւելեան Հայաստան և զայն գրաւեց։ Օսմանցիները եկան ետ առնելու կորսուած տեղերը։ Շահ-Ապ-

ՇԱՀ - Ա. ՊՊԱՍ

պաս յոյս չունենալով պատերազմով յաղթելու, մտածեց աւերակ երկիր մը թողուլ թշնամիին։ Ուստի խորհեցաւ Արարատեան դաշտի Հայերը Պարսկաստան փոխադրել որ Օսմանցիները անօ-

թուփենէ նեղուն։ Իր անդուծ հրամանը գործադրուեցաւ և պարսիկ զինուորները հաւաքելով այդ կողմի հայերը քչեցին գէպի Արաքս գետը։ Ով որ կը հակառակէր մեծ չարչարանքներու կ'ենթարկուէր։

Սակայն գետին վրայ պատրաստուած նաւակները բաւական չէին այդքան բազմութիւն մը շուտով փոխադրելու, իսկ Օսմանցիները մօտ էին։ Ուստի Շահ-Ապպաս հրամայեց ժողովուրդին գետ նետուիլ և լողալով միւս ափը անցնիլ։ Հազարաւորներ խեղդուեցան այս կերպով՝ լողալ չգիտնալուն հետեւանքով։

Ազատուողները սակայն հանգիստ ապրեցան Պարսկաստանի մէջ։ Շահ-Ապպաս գիւղացիները գիւղերու, իսկ քաղաքացիները քաղաքներու մէջ բնակեցուց և ամէն գիւրութիւն տուաւ անոնց։ Զուլա քաղաքին բնակիչներուն համար ալ նոր-ջուլա անունով քաղաքը շինեց, Սպահան մայրաքաղաքին քով։

Սակայն Հայերը չէին կրնար մոռնալ իրենց հայրենիքը, մանաւանդ Ս. Էջմիածինը։ Ասոր համար Շահ-Ապպաս մտածեց քակել զայն ու փոխադրել Պարսկաստան։ Հայերը իմանալով թագաւորին այս խորհուրդը շատ կաշառք տալով ետ կեցուցին զայն իր մտադրութենէն։

ԹՈՒՐԲ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ԿՌԻՒՆԵՐԸ
(ԾԱՐ.)

ԴԱՍ ԺԹ.

ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՅ ՄԷԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Գեղամայ լիճին արեւելեան եզերքէն մինչև Կուր և Երասխ գետերուն իրար միացած տեղը տարածուող երկիրը կը կոչուի Ղարաբաղ։ Շահ-Ապպաս այս երկրին կառավարութիւնը յանձնեց հայ իշխաններու, որոնք կը կոչուէին Մելիք։

Կային հինգ մելիքութիւններ որոնք էին. Զրաբերդ, Վարանդա, Կիւլիստան, Խաչեն և Տիգակ։ Մելիքները հարկատու էին Պարսից թագաւորին. անոնց իշխանութիւնը ժառանգական էր. ունէին զօրք և բերդեր։ Ղարաբաղի բնակչութեան թիւը 300,000 էր։

Շահ-Ապպասէ ետք Հայաստան 80 տարիի չափ խաղաղութիւն վայելեց, սակայն անկէ յետոյ մեծ տակնուվրայութիւններ սկսան Պարսկաստանի մէջ, և այս վիճակէն օգտուելով

կիսավայրենի ցեղեր կովկաս լեռներէն իջնելով սկսան կողոպտել և աւերել արեւելահայաստանը: Այս պատճառաւ Մելիքները որոշեցին ազատել իրենց հայրենիքը պարսից լուծէն:

ԴԻՄՈՒՄ ԵՒՐՈՊԱՅԻ.— Մելիքները պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Եւրոպա օգնութիւն ստանալու համար: Այդ պատգամաւորներէն ամենէն գործունեան էր Իսրաէլ-Օրի իշխանը, որ յետոյ անցաւ Ռուսաստան և անոր Պետրոս Մեծ կայսրէն օգնութիւն խնդրեց Հայաստանը ազատելու համար:

Մեծն Պետրոս արդէն նպատակ ունէր հարաւի կողմէն իր երկիրը ընդարձակել. ուստի ան սիրով ընդունեց Իսրաէլ-Օրիի առաջարկը և զայն իբր մեծ դեսպան ղրկեց Պարսկաստան, այդ երկրի մասին տե-

Մեծն Պետրոս

ղեկութիւններ բերելու իրեն և Հայերն ու Վրացիներն ալ պատրաստելու որ երբ ինք պա-

տերազմի ձեռնարկէ Պարսից դէմ՝ իրեն օգնեն: Իսրաէլ-Օրի կատարեց իր պաշտօնը և վերադարձաւ: Հայերն ու Վրացիներն ալ 40,000 զօրք պատրաստեցին միանալու համար կայսեր, որ եկաւ ու գրաւեց Սև և Կասպից ծովերուն եզերքները ու յանկարծ վերադարձաւ, մինակ ձգելով երկու քրիստոնեայ ժողովուրդները Պարսկներու և Օսմանցիներու դէմ, որոնք շատ նեղութիւն տուին իրենց, Ռուսերուն հետ միաբանած ըլլալնուն պատճառաւ:

ԴԱԻԻԹ ՊԷԿ.— Հայերը տեսնելով որ ռուսերէն յոյս չկայ, դիմեցին Դաւիթ Պէկին, որ Վրաստանի մէջ մեծ անուն հանած էր իր քաջութիւններովը: Դաւիթ Պէկ եկաւ Հայաստան զայն պաշտպանելու համար: Շուտով իր շուրջ հաւաքուեցան հայ անվախ երիտասարդներ ու Դաւիթ երկիրը մաքրեց թշնամիներէ: Իր ղինւորներուն թիւը բարձրացաւ 7000 ի, որոնց վրայ հրամանատար կարգեց Մխիթար սպարապետը:

Օսմանցիք տեսնելով որ Դաւիթի ուժը հետզհետէ կ'աւելնայ, պատերազմի եկան իր վրայ: Անոնք եկան պաշարեցին Հալիձոր բերդը ուր ամրացած էր Դաւիթ Պէկը խումբ մը քաջերով: Կռուի տաք միջոցին Մխիթար և Տէր Աւետիք քահանան խումբ մը կտրիճներով բերդին

գաղտնի դուռներէն դուրս ելան և սկսան զարնել թշնամին կռնակէն: Թուրքերը շփոթած փախան հայոց ձեռք ձգելով շատ աւար և 148 դրօշակ: Բայց թուրքերը երկրորդ անգամ եւս եկան պաշարեցին Հալիձորը: Այս անգամ ալ Դաւիթ ուրիշ հնարք մը գտաւ: Մութ գիշեր մը ան քանի մը մատակ ձիեր ձգեց թշնամի բանակին ձիերուն մէջ: Կենդանիները մեծ աղմուկ մը բարձրացուցին ու շփոթութիւն ձգեցին թուրքերու մէջ, որոնք կարծելով թէ հայերն են որ կրկին յարձակած են իրենց վրայ, զիրար ջարդելով փախան:

Դաւիթ յաղթեց նաև շրջակայ պարսիկ խաներուն: Այնպէս որ, երբ 1728 ին ան մեռաւ Ղարաբաղ բոլորովին անկախ երկիր մըն էր արդէն:

Դաւիթին յաջորդեց Մխիթարը, որուն օրով Օսմանցիները կրկին Ղարաբաղ մտան և անգթութիւններ գործեցին: Քիչ վերջ Մխիթարը սպաննուեցաւ վատ հայերու ձեռքով և Մէլիքներու սկսած գործն ալ չկրցաւ շարունակուիլ:

Թուրք և պարսիկ կռիւները տակաւին ատեն մըն ալ շարունակուեցան: Վերջին անգամը, 1743 ին, թուրքերը յաղթուելով, պարսիկներուն ձգեցին Նրեւանի և Նախիջեւանի նահանգները և այսպէս մնաց մեր երկիրը մինչև Ռուսերուն երեւան գալը:

ԴԱՍ Ի.

2. ՌՈՒՍԱՅ ԵՐԵՒԱՆ ԳԱԼԸ

Մեծն Պետրոսէ յետոյ Հայոց վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնողը եղաւ Նկատերինէ թագուհին:

Հին Սակայն
Նկատերինէի
նպատակը ոչ
թէ Հայաստանը
ազատագրել,
այլ զայն
գրաւել էր, իր
երկրի վաճառականութիւնը
առաջ տանելու համար:
Իրեն գործակիցներն եղան

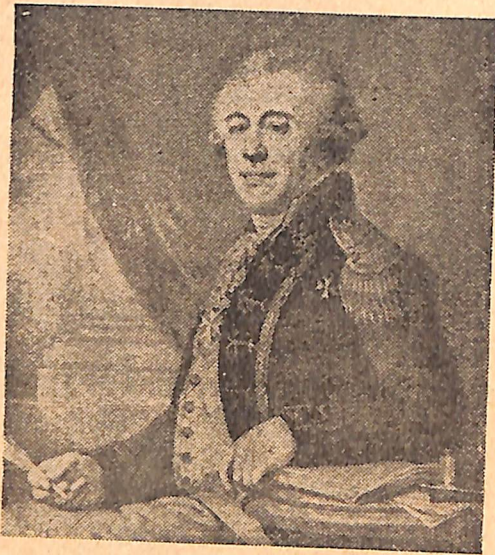

Նկատերինէ թագուհի

Յովհաննէս Լազարեան և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան, որոնք սակայն չէին գիտեր կայսրուհիին բուն նպատակը:

Այս շրջանին Ղարաբաղի Մէլիքները շատ

տկարացած էին Մեծն Պետրոսի խաբէութեան հետեւանքով: Ասկէ զատ, այդ Մէլիքներս միջև գծաութիւն իյնալով, առիթէն օգտուած էր փանահ աշունով թուրք մը, որ անոնց երկրին մէկ մասին վրայ հաստատած էր իշխանութիւն մը՝ Շուշիի Խանութիւնը:

Յովհաննէս Լազարեան

Ղարաբաղի Մէլիքները նաժական մը զրկելով Ռուսերուն իրենց հպատակութիւնը յայտնեցին անոնց ու խնդրեցին որ շուտով գան և գրաւեն Կովկասը Պարսիկներու ձեռքէն: Փանահի որդին՝ Իպրահիմը, ինքն ալ Ռուսերուն բարեկամ ձեւացաւ և պատճառ դարձաւ որ անոնք ուշանան: Ասկէ օգտուելով Իպրահիմ խաբէութեամբ ձերբակալեց հայ Մէլիքները որոնցմէ մէկը սպաննեց, իսկ միւսները ձգեցին իրենց երկիրը և փախան Շամքու, ուրկէ

շարունակեցին կռուիլ Իպրահիմի դէմ և ի վերջոյ հաստատուեցան Լոռի:

Այս կերպով վերջացան Ղարաբաղի Մէլիքութիւնները, դարձեալ շնորհիւ ռուս կառավարութեան խաբէութեան:

ՌՈՒՍԵՐԸ ԿԸ ՏԻՐԵՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ.— Վրաստանի թագաւորութիւնը, 18րդ դարու վերջերը շատ տկարացած էր: Վրաց Վերջին թագաւորը՝ Գէորգի՝ որ շատ թոյլ մարդ մըն էր, իր հակառակորդներուն և Պարսից դէմ ինքզինքը պաշտպանելու նպատակաւ խնդրեց Եկատերինէի յաջորդ Պողոս Ա. կայսրէն որ իրեն օգնէ: Ռուսերը ընդունեցին և օգնական զօրք ղրկեցին Վրաստան: Անգամ մը ներս մտնալէ յետոյ Ռուսերը ամբողջովին գրաւեցին երկիրը, և 1801ին վերջացնելով անոնց անկախութիւնը Վրաստանը իրենց երկրին միացուցին:

Վրաստանէ յետոյ կարգը Հայաստանի պիտի գար: Ի հարկէ պարսիկները, որոնց կը պատկանէին Կովկասեան երկիրները, ձեռքերը ծալլած պիտի չնստէին: Ասկէ առաջ եկան մեծամեծ պատերազմներ, որոնք մեր երկրին մէջ տեղի ունենալով, շատ մը աւերներու պատճառ դարձան:

ԴԱՍ ԻԱ.

3. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Տիրանալէ յետոյ Վրաստանի՝ Ռուսերը պիտի աշխատէին իրենց հարաւային սահմանը հասցնել մինչև Արաքս գետը։ Այս նպատակով անոնք մղեցին շարք մը պատերազմներ որոնք են.

Առաջին Ռուս-պարսկական պատերազմը։

Առաջին Ռուս-թրքական պատերազմը։

Երկրորդ Ռուս-պարսկական պատերազմը։

Երկրորդ Ռուս-թրքական պատերազմը։

ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.—

Սկսաւ 1801 ին։ 1804 ին Ռուսերը գրաւեցին Գանձակը և եկան պաշարեցին Երեւանը զոր չկրցան առնել։ Յաջորդ տարիներուն, Ռուսերը, զանազան միջոցներով, յաջողեցան գրաւել արեւելեան Հայաստանի շատ մը մասերը և ստիպել Պարսիկները որ հաշտուին իրենց հետ։ 1813 ին կնքուեցաւ Կիւլիստանի դաշինքը որ Պարսիկը բողոք Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւնները միայն։ Ըսել է թէ Ռուսերը դեռ չհասան Արաքսի գիծը։

ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.—

Ան սկսաւ 1806 ին և վերջացաւ 1812 ին։ Թուրքերն էին որ, Ֆրանսացուց խորհուրդով, պատերազմ բացին Ռուսաց դէմ։ Կռիւր մշուեցաւ երկու ճակատի վրայ՝ Սև ծովու հիւսիսային կողմը՝ Եւրոպայի մէջ, և Հայաստանի հողին վրայ՝ Կարս քաղաքի և Արփա ջայ գետին եզերքը։ Ռուսերը միեւնոյն ատեն պատերազմի մէջ ըլլալով Պարսից հետ, Հայաստանի մէջ պաշտպանողական կռիւ մղեցին միայն, և ջարդեցին թրքական բանակները։

Ինչպէս Ա. Ռուս-պարսկական պատերազմին նմանապէս և հիմա, Հայերը մեծ ծառայութիւններ ըրին ռուսական բանակներուն, սակայն այս պատճառաւ ալ անոնք իրենց վրայ հրաւիրեցին մահմէտականներու (պարսիկ, թուրք, քիւրտ) բարկութիւնը և մեծ տանջանքներ կրեցին։ Հայերը ռուսերը կը նկատէին իբրև ազատարարներ և կ'աշխատէին փախչիլ անոնց գրաւած վայրերը։ Ա. Ռուս-թրքական պատերազմը վերջացաւ 1813 ին, Ռուսերը շատ տեղ չգրաւեցին Հայաստանի մէջ։

Բ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Անի-

կա սկսաւ 1826 ին և տեւեց միայն մէկ տարի։ Այս կռիւին պատճառը այն էր որ Պարսիկները

գոհ չէին կիւլիստանի գաշինքէն և կ'ուզէին իրենց կորսնցուցած տեղերը ետ առնել: Ռուսերը ոչնչացուցած ըլլալով իրենց գրաւած երկիրներուն մէջ պարսիկ խանութիւնները, այդ երկիրներուն մէջ մահմետականները շատ դժգոհ էին և օգնութիւն կ'սպասէին Պարսկաստանէն:

Պարսից բանակին հրամանատարն էր Ապպաս-

Ապպաս-Միրզա

Զօրավար Պասեվիչ

Միրզան, իսկ Ռուսերունը՝ Պասքեվիչ: Ռուսերը ատեն մը շատ նեղը մնացին և քիչ կը մնար որ Շուշիի մէջ պաշարուած ջարդուէին, երբ օգնութեան հասաւ Մատաթեան քաջ հայ զօրապետը և Գանձակի առջև փայլուն յաղթանակ մը տա-

րաւ: Այս պատերազմին մէջ Ռուսերուն կողքին կը կռուէր նաև Ներսէս Արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին՝ կամաւոր գունդի մը գլուխը անցած: Անկէ յետոյ Ռուսերը յառաջանալով գրաւեցին նաև Երեւանը, գերի բռնելով պարսիկ զօրքն ու Հասան Խանը: Երեւանի անկումը շատ ուրախացուց Հայերը:

Ներսէս Արքեպիսկոպոս
Աշտարակեցի

Պատերազմը վերջացաւ Թուրքմէնշայի գաշինքով և Երեւանի ու Նախիջեւանի խանութիւններն ալ Ռուսաց մնացին: Բայց գրաւուած այս երկիրներուն բնակչութիւնը շատ քիչ էր, ուստի, երբ Ռուսերը Արաքս գետին հարաւային մասերն ալ արշաւեցին, թեւագրեցին այդ կողմերու Հայոց նոր գրաւուած վայրերը փոխադրուիլ: 50,000 ի մօտ հայ ընտանիքներ Պարսկաստանէն գաղթելով գացին այդ երկու խանութեանց մէջ բնակելու, բայց շատերը հիւանդանալով մեռան, ո և է պատրաստութիւն տեսնուած չըլլալով նախապէս իրենց համար:

Պասքեվիչ զօրապետը փառամոլ և նախան-

ձոտ մարդ մը ըլլալով. քիչ յետոյ, սուտ ամբաստանութեամբ Հայաստանէն աքսորեց Ներսէս Աշտարակեցին և Մատաթեան իշխանը: Ռուս կառավարութիւնը իր նոր գրաւած վայրերէն կազմեց առժամանակեայ կառավարութիւն մը «Հայկական Շրջան» անունով, բայց յետոյ ջնջեց ատիկա և այդ մասերը կցեց Ռուսաստանի:

Արաքս գետը անկէ յետոյ եղաւ սահմանագիծ ընդմէջ Ռուսիոյ և Պարսկաստանի:

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ. — Ներսէս Աշտարակեցին մեր մեծ եկեղեցականներէն մէկն է: Ան շատ աշխատեցաւ Հայաստանի ազատութեան համար և այդ պատճառաւ էր որ ան աքսորուեցաւ: Ան նաև ուսումնասէր և կրթասէր էր: Վրաստանի հայոց առաջնորդ եղած ատեն նուիրահաւաքութեամբ շինեց Թիֆլիսի Ներսէսեան բարձրագոյն վարժարանը և հիմնեց տպարան մը:

Աքսորէն վերադարձին, Ներսէս եղաւ հայոց կաթողիկոս: Ան իր գործերովը մեծ անուն մը ձգեց մեր պատմութեան մէջ:

ՌՈՒՍ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍ - ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
(ՇԱՐ.)

ԴԱՍ ԻԲ.

Բ. ՌՈՒՍ - ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1828-1829)

Այս պատերազմին պատճառը յունական ապստամբութիւնը եղաւ: Յոյները քանիցս ապստամբած էին Թուրքերու դէմ, բայց չէին յաջողած: 1821 ին անոնք նորէն փորձեցին իրենց երկիրը ազատել, բայց Թուրքերը մեծամեծ ջարդեր կատարեցին Յունաստանի մէջ: Սուլթանը ապստամբութիւնը զսպելու գործը յանձնած էր Իպրահիմ փաշային: Եւրոպացիք ստիպուեցան միջամտել և բազմաթիւ ռազմական զրկեցին Նաւարին ուր անոնք ոչնչացուցին թրքական նաւատորմիղը: Օսմանցիներու Մահմուտ սուլթանը ասկէ զայրացած պատերազմ բացաւ Ռուսիոյ դէմ:

Այս պատերազմն ալ տեղի ունեցաւ երկու ճակատի վրայ — Եւրոպայի մէջ և Հայաստանի կողմը: Հայաստանի մէջ կռուող ռուս բանակին հրամանատարն էր նորէն Պասքեվիչ, որ Հայոց օժանդակութեամբ, կարճ ատենէն զրաւեց

Կարս, Ախլցխա և Արտահան քաղաքները և շարունակելով իր յառաջխաղացքը, յաղթեց թրքական բանակին ու գրաւեց նաև Էրզրումը։ Ռուս բանակը հասաւ մինչև Բաբերդ, Եւրոպայի կողմէն եւս Ռուսերը յաղթական յառաջացան մինչև Պոլսոյ քովերը և Սուլթան Մահմուտ ստիպուեցաւ հաշտու-

թիւն խնդրել։ Պատերազմը վերջացաւ Ադրիանապոլսոյ դաշինքով։ Ռուսերը Հայաստանի կողմէն թուրքերուն վերադարձուցին իրենց գրաւած տեղերուն մեծ մասը, մինչև Կարս, իրենց պահելով քիչ մը տեղ միայն, իսկ Եւրոպայի կողմէն թուրքերը ճանչցան Յունաստանի անկախութիւնը։

Այս պատերազմին մէջ եւս Հայերը, կամաւոր դունդերով և ուրիշ միջոցներով օգնած ըլլալով Ռուսաց, մեծ վնասներու ենթարկուեցան թուրքերու և քիւրտերու կողմէ, իսկ հաշտութենէն յետոյ, թուրքերու վերադարձուած տեղերէն 90,000 Հայեր գաղթեցին Ռուսական բաժինը։

Սուլթան Մահմուտ

Վէճեր ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.— Այս պատերազմի ընթացքին, Պոլսոյ մէջ, ծանր վէճեր պատահեցան Լուսաւորչական և Հայկաթուրիկ հատուածներուն միջև։

Պոլսոյ Հայոց մէջ կային Լուսաւորչական և Հայկաթուրիկ ամիրաներ։ Ասոնք գաւառացի հայեր էին որոնք Պոլիս գալով հարստացեր էին և դրամ փոխ տալով թուրք փաշաներու անոնց միջոցաւ պատրիարքներն անգամ կը փոխէին, իրենց ուղած հոգեւորականը տեղը կը նստեցնէին և ազգին գործերը ուղածնուն պէս կը վարէին։ Լուսաւորչական և Հայկաթուրիկ ամիրաները իրարու կը նախանձէին և այս պատերազմի ժամանակ մինչև իսկ զիրար մատնեցին կառավարութեան։ Ժողովուրդն ալ խառնուեցաւ այս վէճերուն. կառավարութիւնը ստիպուեցաւ միջամտել. գլխաւորներէն ոմանք գլխատեց, կախեց և Հայկաթուրիկներէն ահագին բազմութիւն մըն ալ Պոլսէն դէպի գաւառները աքսորեց ձմեռ ժամանակ։ Բաւական թիւով մարդիկ ճամբան մեռան ցուրտէն։

Ամիրաներու մէջ եղած են սակայն ազգին օգտակար նշանաւոր մարդիկ ալ, ինչպէս օրինակ Յարութիւն ամիրա Պէղճեան։

ԴԱՍ ԻԳ.

4. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ԶՐԶԱՆ

(1836-1863)

ՊՈԼՈՒԹԵՆԻԷ. — Ռուս-պարսկական և Ռուս-թրքական պատերազմներու ընթացքին երեւանի և Նախիջեւանի Խանութիւններու մէջ Հայոց թիւը մահմէտականաց թիւէն քիչ էր։ Սակայն այդ պատերազմներէն յետոյ Հայերը մեծամասնութիւն դարձան այդ վայրերու մէջ։ Ռուս կառավարութիւնը Հայոց ազգային և եկեղեցական գործերը կառավարելու համար մասնաւոր օրէնք մը պատրաստեց որ կոչուեցաւ Պոլոժենիէ (1836)։

Ըստ այս օրէնքին հայ եկեղեցւոյ պետն էր Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որ կ'ընտրուէր ամբողջ հայութեան կողմէ և կը վաւերացուէր Ռուսաց կայսրէն։ Իրեն օգնական էր Ս. Սինօդը որ կը բաղկանար եօթը եկեղեցականներէ։ Այս ժողովին կը մասնակցէր ռուս կառավարութեան կողմէ նշանակուած մէկը, որ կը կոչուէր Պրօկուրօր։ Գաւառներու առաջ-

նորդներն ալ ժողովուրդին կողմէ կ'ընտրուէին, և մեծ իրաւունքներ ունէին։ Այս կերպով Ռուսահայոց ազգային գործերուն մէջ կարգ ու կանոն մտաւ և ժողովուրդը օգտուեցաւ։

ԹԱՆԶԻՄԱԹ. — Վերջին պատերազմներէն յետոյ Թուրքիա շատ տկարացած էր։ Այնչափ որ Եգիպտոսի Իպրահիմ փաշան Թուրքիոյ վրայ յարձակեցաւ և հասաւ մինչև Պոլսոյ դուռները։ Ռուսերն էին որ Թուրքիան փրկեցին, բայց Թուրքիան ալ դարձաւ տեսակ մը Ռուսիոյ գերին։ Անգլիա և Ֆրանսա, որոնք չէին փափաքեր որ Թուրքիա տկարանայ, ստիպեցին սուլթանը որ իր երկիրը բարեկարգէ։ Ասոր վրայ սուլթան Ապտիլ-իւլ-Մէճիտ 1839 ին հրամանագիր մը հանեց որով արգարութիւն և հաւասարութիւն կը խոստանար իր ժողովուրդին, մահմէտականին և ոչ մահմէտականին։ Բարենորոգութեան այս ձեռնարկը կը կոչուի Թանգիմաթ որ սակայն չի գործադրուեցաւ, Թուրքիա մնաց նոյն յետամնաց վիճակին մէջ։

ՀԱՅ-ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅ-ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԸ. — Հայ-կաթողիկէները, երկար ատեն Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին ենթակայ էին։ Սակայն 1830 ին անոնք ֆրանսական կառավար-

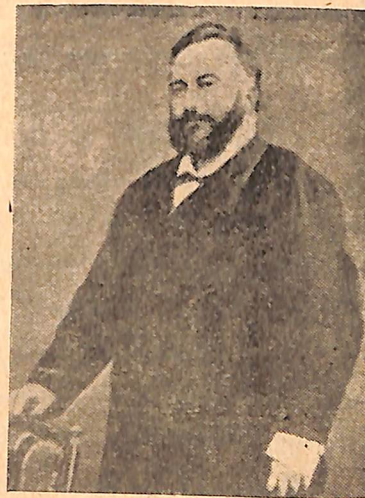
րութեան պաշտպանութեամբ զատուեցան և ունեցան իրենց առանձին Պատրիարք Պոլսոյ մէջ:

1800 թուականներէն սկսեալ ամերիկացի և անգլիացի բողոքական քարոզիչներ եւս եկան մեր մէջ և ձրի հաց, հագուստ նաև ուսում տալով աղքատիկ տղոց, իրենց հետեւորդները ունեցան: Ասոնք ալ Անգլիոյ դեսպանին պաշտպանութեան տակ էին: Հայոց Պատրիարքարանը, ինչպէս կաթողիկ հայերուն, նմանապէս և ասոնց դէմ հալածանք հանեց, բայց անօգուտ: Անգլիոյ դեսպանին միջնորդութեամբ ասոնք ալ 1850 ին զատուեցան մեր եկեղեցիէն և ունեցան իրենց պետը կամ Ազգապետը, նորէն Պոլսոյ մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Թանգիմաթի հրատարակութեամբ կառավարական բարձր դպրոցներ բացուեցան ուր Հայեր ալ սկսան յաճախել: Միեւնոյն ատեն հայ վարժարաններ եւս բացուեցան Պոլսոյ մէջ: Այս վարժարաններէն ելլող աշակերտներէն ոմանք Եւրոպա գացին և բարձր ուսումներու հետեւելով, իբր բժիշկ, ճարտարապետ և այլն ետ դարձան: Ասոնց մէջ նշանաւոր էին Գրիգոր Օտեան, Նիկողայոս Պալեան, Նահապետ Ռուսինեան, Տօքթ. Սերվիլէն, Աղաթօն և այլն, որոնք կ'ուզէին աշխարհաբար լեզուն տարածել, Պատրիարքա-

րանը բարեկարգել և ազգային վարժարանները լաւ վիճակի մէջ դնել:

Պատրիարքարանը այս զարգացած երիտասարդներէն կազմեց Ուսումնական Խորհուրդ մը՝ դպրոցներու վրայ հսկելու համար: Բայց այդ երիտասարդները աստով չգոհացան: Անոնք Պատրիարքարանի բարեկարգութեան համար ալ օրէնքներ գրի առին և մեծ դժուարութեամբ Պատրիարքարանին ու թուրք կառավարութեան ընդունիլ և վաւերացնել տուին: Այս օրէնքով պատրիարքներն ու ամիրաները այլեւս չէին կրնար իրենց ուղածին պէս ազգին դործերը վարել: Այս օրէնքը կը կոչուի Ազգային Սահմանադրութիւն:

Գրիգոր Օտեան

Ազգ. Սահմանադրութեամբ, ժողովուրդէն կ'ընտրուէին 220 երեսփոխաններ՝ 160 ը Պոլսէն և 60 ը գաւառներէն: Երեսփոխանական ժողովը կ'ընտրէր Քաղաքական և Կրօնական ժողովները:

Բաղաքական ժողովն ալ կ'ընտրէր Ուսումնական Խորհուրդը և Հոգաբարձութիւնները, որոնք կը վարէին ազգին գործերը: Գաւառներու մէջ եւս, ուր որ Առաջնորդարան կար, գործերը այս կերպով կը վարուէին: Ազգ. Սահմանադրութիւնը մինչև հիմա կը գործադրուի մեր մէջ և ժողովուրդը օգտուեցաւ անկէ, ինչպէս Պոլսոյ ժողովուրդը օգտուեցան Ռուսաստանի հայերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿԸ.— Սակայն Ազգային Սահմանադրութիւնը շատ մը պակասութիւններ ալ ունէր: Այդ պակասութիւնները մասնանշողը եղաւ Խրիմեան Հայրիկը՝ իր պատրիարքութեան տեսնը:

Այդ Սահմանադրութենէն մեծ օգուտ մը չկար գաւառի հայութեան համար, որ կը նեղուէր հարստահարութիւններէն:

Գաւառի առաջնորդներէն ամէն օր գանգատագիրներ կը հասցնէին Պատրիարքարան՝ այդ հարստահարութեանց մասին: Խրիմեան այդ գանգատները Ազգ. Ժողովին տարաւ որ որոշեց կառավարութեան ղիմել և դարման մը խնդրել: Այդ դիմումը կատարուեցաւ կառավարութեան: Ան խոստացաւ յանցաւորները պատժել, բայց իր խոստումը չկատարեց և Հայոց նեղութիւնները հետզհետէ աւելի շատցան:

ԴԱՍ ԻԴ.

5 Գ. ՌՈՒՍ-ՔՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1853-1855)

ԵՒ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Գ. ՌՈՒՍ-ՔՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Այս պատերազմը կը կոչուի նաև Խրիմի պատերազմ: Այս ժամանակներ Թուրքիա շատ տկարացած էր և Ռուսերը կ'ուզէին զայն բոլորովին իրենց ենթարկել: Անոնք կ'ուզէին որ սուլթանը ընդունի թէ ռուսաց կայսրը Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն պաշտպանն է: Եւ որովհետև սուլթանը մերժեց այս պահանջը Ռուսեր պատերազմ բացին անոր դէմ և Թուրքերը յաղթուեցան:

Բայց Ֆրանսա և Անգլիա չէին ուզեր Թուրքիոյ տկարացումը և Ռուսիոյ զօրացումը, ուստի ուրիշներու հետ ալ միաբանած օգնութեան հասան Թուրքիոյ և Խրիմի մէջ յաղթեցին Ռուսաց: Բայց Հայաստանի կողմէն Ռուսերը գրաւեցին Կարս բերդաքաղաքը:

Պատերազմը վերջացաւ Բարիկի դաշինքով և երկու կողմէն գրաւուած տեղերը իրենց տէ-

րերուն վերադարձուեցան։ Այս պատերազմին հետեւանքով Ռուսիոյ ազդեցութիւնը շատ տկարացաւ, իսկ թուրքիա եւրոպական պետութեանց պաշտպանութեան տակ մտաւ։

Բարիզի այս դաշինքով թուրքիա կրկին խոստում տուած էր իր երկիրը բարեկարգել և քրիստոնեաները պաշտպանել։ Սակայն 5 տարի չանցած Սուրիոյ մահմետականները Լիբանանի քրիստոնեաներուն վրայ յարձակեցան և մեծամեծ ջարդեր ըրին։ Ասոր վրայ Ֆրանսա բանակ ղրկեց այդ կողմերը և Լիբանան կիսանկախ երկիր մը եղաւ։ Դէպքեր պատահեցան նաև Կիլիկիոյ մէջ։

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ԴԷՊԵՐԸ. — Ձէյթուն Կիլիկիոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը լեռնային գաւառ մըն էր, տասնի չափ գիւղերով։ Ձէյթունցիք անվախ և պատերազմասէր մարդիկ ըլլալով՝ Կիլիկիոյ հայկական անկախութեան կործանումէն ի վեր կիսանկախ կերպով կ'ապրէին հայ իշխաններու ձեռքին տակ, միշտ յաղթական կռիւներ մղելով իրենց վրայ յարձակող մահմետական ժողովուրդներու դէմ։ Անոնք կառավարութեան կը վճարէին տարեկան 15,000 զուլի տուրք մը և ուրիշ պարտականութիւն չէին ճանչնար։

Սակայն թուրք կառավարութիւնը վերջին ժամանակները կ'ուզէր այդ տուրքը շատցնել և նեղել Ձէյթունցիները։

Խրիմի այս պատերազմէն յետոյ Ռուսաստանէն բաղմաթիւ մահմետականներ զաղթեցին թուրքիա։ Կառավարութիւնը ուզեց ասոնցմէ մաս մը բնակեցնել Ձէյթունի մէջ։ Ձէյթունցիք թոյլ չտուին։

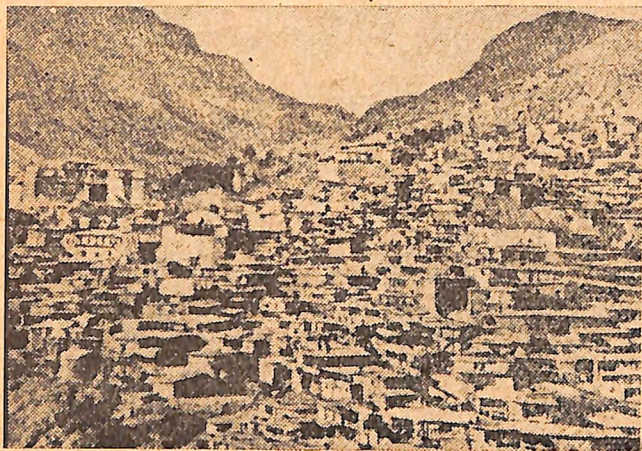
1862 ին մեծ վէճ մը ծագեցաւ այս հայերու և շրջակայ թուրքերու միջև։ Ասկէ օգտուելով

Ձէյթունցիներ

Մարաշի կուսակալը 40,000 զօրքով Զէյթունի վրայ արշաւեց և շատ մը փնասներ տուաւ։ Ասոր վրայ Զէյթունցիք պատերազմ յայտարարեցին թուրքերու դէմ և ջարդեցին ու փախցուցին զօրքը։ Հայոց բողոքին վրայ ֆրանսա միջամտեց և հաշտութիւն կայացաւ։

Այս հաշտութեամբ Զէյթունի կառավարութիւնը նորէն Հայոց ձեռքը կը մնար, բայց կառավարիչը թուրք կառավարութեան կողմէ պիտի ղրկուէր, իսկ տուրքը բարձրացաւ 25,000 դահեկանի։ Զէյթունցիներու այս քաջագործութեանց պատմութիւնները տարածուեցան Հայոց մէջ ամէն կողմ և մեծ խանդավառութիւն առաջ բերին։

Զէյթուն

ԴԱՍ ԻԵ.

6. Դ. ՌՈՒՍ-ՅՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1877-1878)

ՊԱՏՃԱՌ.— Խրիմի պատերազմէն ի վեր Ռուսիա առիթ կը փնտռէր իր վրէժը լուծելու թուրքերէն։ Այդ առիթը ներկայացաւ։

Պալքանեան ժողովուրդներէն Հերաքցիներն ու Պոսնիացիները ապստամբեցան։ Անոնց օրինակին հետեւեցան նաև Պուլկարներն ու Սերպերը։ Թուրքերը սոսկալի ջարդեր ըրին այդ ապստամբութիւններուն վերջ տալու համար։ Այս լուրերը երբ Եւրոպա հասան, պետութիւնները պահանջեցին սուլթանէն որ Պալքանեան այդ երկիրներուն մէջ բարենորոգումներ մտցնէ որ ալ անկարգութիւններ չպատահին։ Այդ բարենորոգութիւնները որոշեցին մեծ պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները։

Այն ատենները թուրքիոյ սուլթանն էր Ապաիւլ - Համիա, որ մերժեց եւրոպացւոց պահանջը, յայտա-

Ապաիւլ - Համիս

բարեւոյթ թէ իր բոլոր երկրին մէջ բարենորոգութիւն պիտի մտցնէ, և թնդանօթի 101 հարուածներով Սահմանադրութիւն հռչակեց:

Ռուսիա չխաբուելով այս խաղէն՝ պատերազմ յայտարարեց թուրքիոյ դէմ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — Ամէն ատենուան պէս, այս անգամ ալ պատերազմը երկու կողմէն էր — Սև ծովու եզերքէն և Հայաստանի կողմէն: Հայաստանի մէջ գործող բանակին հրամանատարն էր Լորիս Մէլիքով, որուն կ'օգնէին ուրիշ քանի մը նշանաւոր հայ զօրավարներ եւս: Հետեւաբար բոլոր Հայերը մեծ ուրախութեան մէջ էին, որովհետեւ կը խորհէին թէ այլեւս փրկութեան ժամը հասած է: Ուստի անոնք ամէն կերպով օգնեցին Ռուսաց: Շուտով ռուս

Զոր. Լորիս Մէլիքով

բանակը հասաւ մինչև Էրզրումի մօտերը: Սակայն Բարձր-Հայրի լեռներու մէջ թուրքերը լաւ դիմադրութիւն մը քրին և ստիպեցին Ռուսերը որ նահանջեն: Հայերը յուսահատութեան

մէջ ինկան, իսկ մահմէտականները շատ ուրախացան: Բայց Ռուսերը կրկին յարձակման անցան, գրաւեցին Կարսը և Կարինը:

Եւրոպայի կողմէն ալ Ռուսերը մինչև Պոլսոյ քովերը հասած ըլլալով, սուլթանը ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել: Հաշտութեան դաշինքը ստորագրուեցաւ Սան-Ստեփանոյի մէջ:

Ռուս-թրքական միւս պատերազմներու ատենուան պէս, այս անգամ եւս թուրքիոյ Հայերը մեծ նեղութիւններու ենթարկուեցան թուրքերու և ֆիւրտերու կողմէ: Մանաւանդ ճէլալէտտին անունով քիւրտ շէյխ մը մեծ չարիքներ հասցուց Հայաստանի բնակիչներուն, երբ իր քրտական անկանոն բազմութիւնովը օգնութեան կ'երթար թուրք բանակին:

Այս նեղութեանց չդիմանալով Հայեր, կը ձգէին տուն տեղ, կը փախէին Ռուսաց կողմը և ամէն կերպով կ'օգնէին անոնց:

ԴԱՍ ԻԶ.

ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇԻՆՔՆԵՐԸ

ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— Պատերազմէն յետոյ երբ Սան-Ստեփանոյի մէջ հաշտութեան դաշինքը պիտի կնքուէր՝ Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքն էր Ներսէս Վարժապետեանը, որուն խնդրանքով Ռուսաց հրամատարը դաշինքին մէջ Հայոց համար դրաւ 16 ըդ յօդուածը, որ կ'ըսէր.— Որովհետեւ ռուս զօրքերուն Հայաստանի մէջ գրաւած տեղերէն եւ քաղաքներէն յետոյ այդ տեղերուն մէջ կրնան խռովութիւններ առաջ գալ, ուստի բոլրք կառավարութիւնը բարեկարգութիւններ պիտի րնէ եւ Հայերը ապահովէ Քիւրսերու եւ Զերեգոններու դէմ:

Եւ Ռուսերը պիտի չքաշուէին Հայաստանէն մինչեւ որ այդ բարեկարգութիւնները կատարուէին:

Այս կերպով Թուրքիա շատ տկարացած եւ Ռուսիոյ ազդեցութեան տակ ինկած էր: Արդէն

միւս կողմէ ալ Ռուսմանիա, Պուլկարիա եւ այլն անկախ կը դառնային:

Անգլիա տեսնելով որ Ռուսիա շատ զօրացաւ, Թուրքիայէն առաւ Կիպրոս կղզին՝ խոստանալով զինքը պաշտպանել Ռուսիոյ դէմ:

Անկէ յետոյ ան (Անգլիա) պահանջեց որ Պերլինի մէջ նոր ժողով մը գումարուի եւ հոն քննուի Սան-Ստեփանոյի դաշինքը:

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀՍՏՈՂՈՎԸ.— Ներսէս Պատրիարքը երբ իմացաւ թէ նոր ժողով մը պիտի գումարուի Պերլինի մէջ, պատուիրակութիւն մը զրկեց Եւրոպայի մայրաքաղաքները խնդրելու որ Հայոց խնդիրն ալ նկատի առնուի: Այդ պատուիրակութեան անդամներն էին Խրիմեան Հայրիկ, Խորէն Նար-Պէյ, Ստեփան Փափաղեան, եւ Մինաս Զերազ:

Անոնք յետոյ պիտի հաւաքուէին Պերլին եւ Վեհստովէն պիտի խնդրէին որ Հայաստան ալ Լիբանանի պէս կիսանկախ երկիր մը ըլլայ՝ Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ: Սակայն ժողովը ոչ մէկ բան նկատի առաւ եւ Սան-Ստեփանոյի դաշինքին 16 ըդ յօդուածն ալ փոփոխութեան ենթարկեց եւ դրաւ 61 ըդ յօդուածը որ Հայոց համար բնաւ նպաստաւոր չէր: Ասկէ

զատ, որոշուեցաւ որ Ռուսիա հեռանայ Հայաստանի մէջ իր գրաւած տեղերէն մինչև Կարս քաղաքը, որ այս անգամ Ռուսիոյ կը մնար:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ. — Այս պատերազմէն յետոյ ատելութիւնը աւելի սաստկացաւ մահմէտականներու և Հայերու միջև: Այնպէս որ հաշտութենէն ետք 90,000 ի չափ հայեր ձգեցին իրենց երկիրը և քաղուեցան Ռուսահայաստան: Այս կերպով Բարձր-Հայքի շրջանին մէջ Հայոց թիւը նուազեցաւ: Ռուսահայաստան մեկնող այս դադ թականները հոն շինեցին նոր քաղաքներ, ինչպէս օրինակ՝ Աղեքսանդրաբօլ (Լենինական), նոր Բայազիդ և այլն:

Վանի շրջանի մէջ ալ սով մը ծագեցաւ և ամէն կողմէն հասած օգնութեան շնորհիւ միայն կարելի եղաւ առաջ քն առնել:

Կառավարութիւնը Զէյթունցիներէն եւս զինուոր առնել փորձած ըլլալով, հոն ալ խառնակութիւններ առաջ եկան:

ԴԱՍ ԻԷ.

7. ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՅՈՒՍԱԽԱՐՈՒԹԻՒՆ. — Հայերը, սկիզբը, մեծ յոյսեր ունէին Պերլինի 61րդ յօդուածին և եւրոպական պետութեանց ստորագրութեան վրայ: Սակայն շուտով յուսախաբ եղան, որովհետեւ այդ դաշինքը ստորագրող պետութիւնները կ'աշխատէին Թուրքիոյ հետ բարեկամ ըլլալ:

Հիմա Ռուսերն ալ թշնամացած էին Հայոց, քանի որ անոնք ալ Պերլինի Վեհաժողովին դիմեցին:

Իսկ Թուրք կառավարութիւնը ոչ 61րդ յօդուածը յարգեց, ոչ ալ հայերուն տուած խոստումները:

Հայաստանի Հայոց վիճակը հետզհետէ անտանելի կը դառնար: Կառավարութիւնը քիւրտերուն զէնք տուած էր և անոնք անպատիժ կերպով ամէն չարիք կը հասցնէին ժողովրդեան: Ոչ կեանքի ապահովութիւն կար, ոչ ստացուածքի և ոչ ալ պատիւի:

Այն ատեն հայոց մէջ առաջ եկաւ նոր դա-

դաժար մը — զեճ առնել եւ ինքզինքն պաշտպանել : Զարգացած եւ յանդուզն երիտասարդներ կիլիկիա եւ Հայաստան մասն եւ սկսան ժողովուրդին քարոզել այդ ուղղութեամբ :

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Այն ատեններ Պոլսոյ մէջ կար Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը, որ նոր ու զարգացած երիտասարդներ կը զրկէր գաւառները ուսուցչութիւն ընելու իր զպրոցներուն մէջ : Այս ուսուցիչներէն ու մանք յեղափոխական քարոզիչներ եղան : Ասոնցմէ մէկն էր Մկրտիչ Փորթուզալեանը որ Վանի վարժապետանոցի տնօրէնն էր : Վան կը գլուխէր նաեւ Խրիմեան Հայրիկը : Այս երկուքը ու գեւորեցին Վանի երիտասարդութիւնը այնպէս որ կառավարութիւնը երկուքն ալ աքսորեց : Սակայն անոնց գործը շարունակուեցաւ : Փոքրուգալեանի աշակերտներ կազմեցին առաջին յեղափոխական կուսակցութիւնը որ Արմենական կոչուեցաւ :

Արմենականները քիւրտ աւաղակները շատ անգամներ պատժեցին եւ 1896 ին ալ Վան ջարդէ փրկեցին, մէկ շաբաթ կռուելով բազմաթիւ թուրք եւ ֆիւրտ աւաղակներու դէմ :

Արմենականներու թերթն էր «Արմենիա» զոր Փորթուզալեանը կը հրատարակէր Մարտիլիա, երբ աքսորէն յետոյ հոն հաստատուեցաւ :

ՀՆՁԱԿԵԱՆՆԵՐԸ. — Արմենականութենէ մէկ երկու տարի յետոյ, խումբ մը Ռուսահայ ուսանողներ Եւրոպայի մէջ կազմեցին նոր կուսակցութիւն մը, որ իրենց «Հնչակ» թերթին անունովը կոչուեցաւ Հնչակեան :

Այս կուսակցութեան կարեւոր գործերը եղան.

Ա. Պոլսոյ Գում-Գափու թաղին ցոյցը :

Բ. Սասունի ապստամբութիւնը ուր Հայերը մեծ կռիւներ մղեցին թուրքերու եւ ֆիւրտերու դէմ :

Գ. Պապ-Ալիի ցոյցը՝ Պոլսոյ մէջ :

Դ. Զէյթունի ապստամբութիւնը, ուր կառավարութեան մեծ բանակները խայտառակաբար յաղթուեցան եւ Եւրոպացիները միջամտելով, թուրք կառավարութիւնը ընդունեց որ Զէյթունի կառավարիչը քրիստոնեայ պիտի ըլլայ :

Բայց այս ցոյցերուն ատենը թուրք կառավարութիւնը մեծամեծ ջարդեր ըրաւ Հայաստանի մէջ : 300,000 Հայեր ջարդուեցան : Այս պատճառաւ ալ Հնչակեաններու մէջ վէճ եւ պառակտում ինկաւ եւ կուսակցութիւնը տկարացաւ :

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — 1890 թուականին Թիֆլիսի մէջ, դարձեալ Ռուսահայերէ, կազմուե-

ցաւ ուրիշ կուսակցութիւն մը, որ իր «Դրօշակ»
թերթին անունովը կոչուեցաւ Դրօշակեան կամ
Դաշնակցական։

Այս կուսակցութեան կարեւոր գործերն ալ
եղան հետեւեալները.

Ա. Խանասորի արշաւանքը՝ պատժելու հա-
մար ջարդարար քիւրտերը։

Բ. Պանք-Օթմանի ցոյցը։

Գ. Սասունի Բ. ապստամբութիւնը։

Դ. Եւտըզի մահափորձը՝ Սուլթան Համիտի
դէմ, որ չյաջողեցան։

Այս բոլորին Համիտ կը պատասխանէր մեծ
ջարդերով և այս պատճառաւ ան կոչուեցաւ
«Կարմիր Սուլթան»։

Այս ցոյցերու նպատակն էր ստիպել Եւրո-
պան որ Հայաստանի բարեկարգութիւնը իրակա-
նացնէ, բայց եւրոպացիք իրարու հետ հակառակ
ըլլալով չկրցան համաձայնիլ և ստիպել սուլ-
թանը որ դորձադրէ իր խոստացած բարեկար-
գութիւնները։

ԴԱՍ ԻԸ.

8. ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԸ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՂԱԾԱՆՔՆԵՐ.— Արեւելեան
Հայաստանը Ռուսաց ձեռք անցնելէ յետոյ, այդ
կողմերու Հայերը ատեն մը հանգիստ ապրե-
ցան, հարստացան և ամէն կերպով յառաջդի-
մեցին։

Սակայն ատեն մը եկաւ երբ Ռուսաց կա-
ռավարութիւնը ուղեց ռուսացնել իր երկրի բո-
լոր ալյաքեղ ժողովուրդները, նաև Հայերը։ Ան
փակեց բոլոր հայ դպրոցները, ստիպելով որ
հայ տղաքը ռուսական վարժարաններ յաճախեն։
20,000 հայ մանուկներ փողոցներ մնացին։ Այն
ատեն Հայոց կաթողիկոսն էր Մակար, որուն
դիմումներուն վրայ մաս մը վարժարաններ
բացուեցան։

Սակայն ռուսական հալածանքները աւելի
սաստկացան Հայոց դէմ 1900 թուականէն յե-
տոյ։ Ռուսերը արդէն վշտացած էին Հայերէն
որ Պերլինի Վեհաժողովին դիմած էին. անոնք
հիմա կ'աշխատէին հաճելի երեւնալ Թուրքե-
րուն որոնց դէմ կը պայքարէին Հայերը։ Թրքա-
հայերուն օգնողները Ռուսահայերն էին, մա-

նաւանդ ուսահայ վարժարաններէ ելլող ուսեալ երիտասարդները: Այս պատճառաւ Ռուս կառավարութիւնը հրամայեց գրաւել Հայոց բոլոր եկեղեցական կալուածները, որոնց հասոյթովը կը պահուէին այդ վարժարանները և փակել բոլոր դպրոցներն ու ընկերութիւնները: Յուշուեցաւ բոլոր Հայ ժողովուրդը, իսկ Ռուսահայերը, տեղ տեղ զէնք առին և կռուեցան կառավարութեան դէմ:

Այն ատեն Հայոց կաթողիկոսն էր Խրիմեան Հայրիկը, որ բուռն կերպով բողոքեց կառավարութեան այս ընթացքին դէմ: Հայերը սկսան ատել Ռուսները և սպաննել գէշ պաշտօնեաներն ու ուսներուն հետ բարեկամութիւն ընողները:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Վերջապէս կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հրաժարիլ իր մտադրութենէն:

ՀԱՅ - ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԵՆԻՐԸ. — Ռուս կառավարութիւնը Հայերը այսպէս հալածած ատեն շատ երես տուած էր Կովկասի թաթարներուն: Այս թաթարներն ալ, սիրտ առած, սկսան նեղել Հայերը և սպանութիւններ կատարել: Հայերը, համբերութիւննին հատած, իրենք ալ սկսան թաթարներու վրայ յարձակիլ: Երկու դրացի ժողովուրդները, այսպէս, սկսան զիւրար կոտորել և կողոպտել: Այս կռիւնները տեւեցին երկու տարի (1905-1907) և Ռուս կառավարութիւնը անասրբեր մնաց: Վերջապէս, շատ աւերումներէ յետոյ, երկու ժողովուրդներուն դըլխաւորները քով քովի գալով հաշտութիւն գոյացուցին, հասկնալով թէ Ռուս կառավարութիւնն է որ թշնամութիւն ձգած է իրենց միջև, զիւրենք տկարացնելու համար:

Այս կռիւներուն յաջորդեցին սոփն ու համաճարակը:

Հայ-թաթարական կռիւներէն յետոյ Ռուսահայերը հանգիստ ու խաղաղ ապրեցան մինչև Մեծ Պատերազմը:

ԴԱՍ ԻԹ.

9. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԶԱՐԴԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Սուր-
թան Ապտիւլ-Համիտ մօտ 33 տարի սարսափե-
լի բռնութիւններով կառավարեց իր երկիրը։
Ան միայն Հայերը չէր որ կը հալածէր, այլ
նաեւ թուրք ազատասէր երիտասարդները։ Ան իր
կոտորածներովն ու գէշ կառավարութիւնովը
երկիրը կործանման դուռը հասուցած էր։

Եւրոպա փախած թուրք հայրենասէր երի-
տասարդները, տեսնելով իրենց երկրին դժբախտ
վիճակը, որոշեցին ապստամբութիւն հանել Պու-
սոյ մէջ, Համիտը վար առնել և իրենց երկիրը
փրկել։ Անոնք գործի անցնելով ապստամբեցու-
ցին թուրք զօրքը և Համիտ վախնալով ստիպ-
ուեցաւ ազատութիւն տալ, Սահմանադրութիւն
հռչակել (1908 Յուլիս 10)։

Այս գէպքը մեծ ուրախութիւն առաջ բե-

րաւ թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն մէջ։ Բո-
լոր բանտարկեալները ազատ արձակուեցան և
փախստականները երկիր վերադարձան։ Ասկէ
յետոյ ամէն մարդ հաւասար պիտի ըլլար, ա-
մէնուն արդարութիւն պիտի ըլլար և ամէնքը
իրարու հետ եղբօր պէս պիտի վարուէին։
Կազմուեցաւ Երեսփոխանական ժողով որուն
անդամակցեցան 12 նշանաւոր Հայեր։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԶԱՐԴԸ.— Սակայն Հա-
միտ անկեղծ չէր։ Անիկա ուզած էր խաբել ժո-
ղովուրդը և ատեն մը վերջ նորէն հին կառա-
վարութիւնը հաստատել։

Ուստի 1909 Ապրիլի սկիզբը գրգռեց Կի-
լիկիոյ թուրքերը որ Հայոց վրայ յարձակին և
հոն շրկեց այն բանակը որ իր դէմ ապստամ-
բած էր։ Կիլիկիոյ Հայերը, նախ ինքզինքնին
լաւ պաշտպանեցին, սակայն երբ զօրքն ալ մի-
ացաւ ժողովուրդին, Հայերը չկրցան դիմանալ։
Անոնց տունները և խանութները կողոպտուեցան
և այրուեցան և 15,000 ի չափ ալ կոտորուեցան։
Քանի մը օրուան մէջ չէն և բազմամարդ Կիլի-
կիոյ քաղաքները աւերակ դարձան։

Հայերը համոզուեցան թէ թուրքիա բնաւ
բարեկարգութիւն չունի։

Երբ ասդին Կիլիկիոյ ջարդը տեղի կ'ունե-

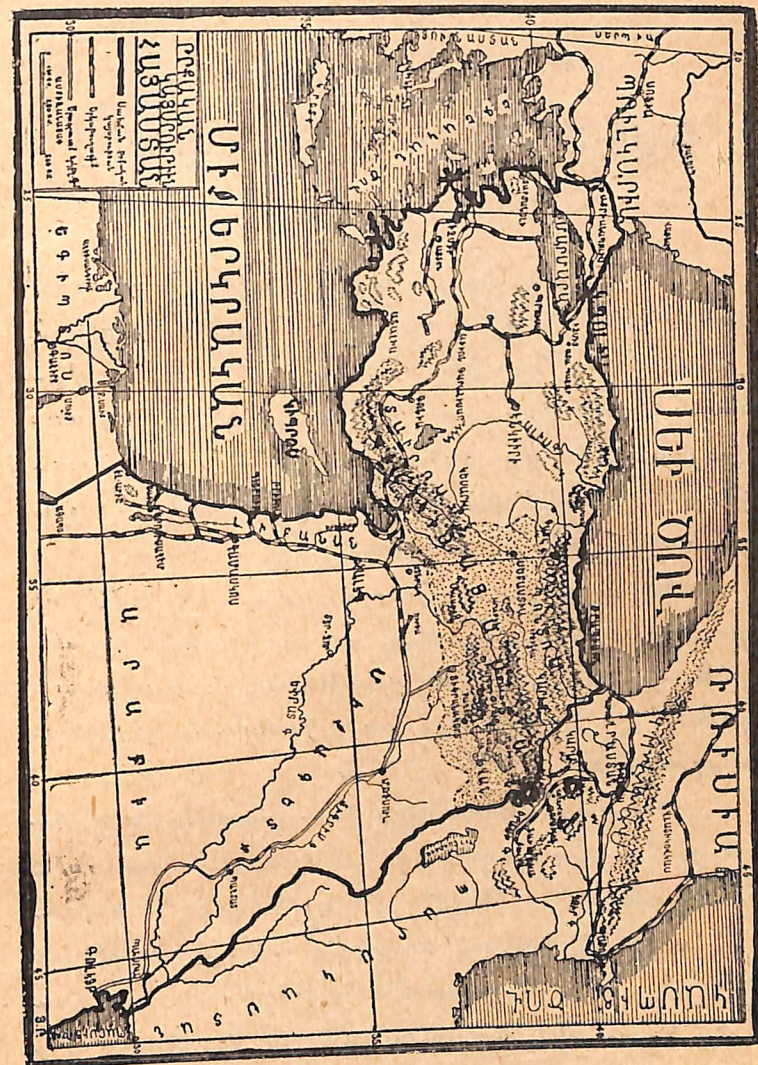
նար, Պոլսոյ մէջ ալ Համիտ տգէտ թուրքերը ապստամբեցնել տալով, կ'ուզէր հին կառավարութիւնը հաստատել: Սակայն թուրք հայրենասէրներ ձգեցին որ սուլթանը յաջողի Անոնք նորէն բանակով Պոլիս մտան, յաղթեցին Համիտի մարդոց և սուլթանը վար առին:

ՏՐԻՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.— Երբ նոր թուրքիոյ կառավարութիւնը կ'աշխատէր երկիրը բարեկարգել, Իտալացիք պատերազմ բացին անոր դէմ և գրաւեցին Ափրիկեան Տրիպոլիսը, որ մինչև այն ատեն թուրքիոյ կը պատկանէր: Թուրքերը յաղթուեցան և հրաժարեցան այդ երկրէն:

Հազիւ այս պատերազմը վերջացած՝ Պալքանեան ժողովուրդները — Սերպ, Պուլկար, Յոյն և այլն, միաբանած յարձակեցան թուրքիոյ վրայ՝ անկէ խելու համար նախապէս իրենց պատկանող հողերը: Թուրքերը չարաչար կերպով պարտուեցան և դաշնակիցները հասան մինչև Պոլսոյ դուռները: Հաշտութիւն գոյանալով, թուրքիա դաշնակիցներուն ձգեց Պալքանեան թերակղզիի մէջ ունեցած բոլոր հողերը:

ԹՈՒՐԿԻԱ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՅԵՏՈՅ

(Սեւ գիծերը կը ցուցնեն նոր սահմանները)

ԴԱՍ Լ.

10. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ ԽՆԴԻՐԸ

Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակութենէն յետոյ Հայերը հանդարտ մնացին և յուսացին որ նոր կառավարութիւնը իրենց վիճակի մասին եւս կը խորհի: Սակայն անօգուտ: Հայաստանի գաւառներուն մէջ կառավարութեան պաշտօնեաները և քիւրտ պէյերը կը շարունակէին հին ընթացքը:

Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը ամէն օր բողոքագիրներ կ'ստանար գաւառի առաջնորդներէն, կը դիմէր կառավարութեան, կառավարութիւնը կը խոստանար, բայց խոստումը չէր գործադրուեր:

Ռուսաստանի Հայերը եւս յուզուեցան իրենց Թրքահայ եղբայրներու տառապանքները լսելով: անոնք դիմեցին Հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսին որ Ռուսաց կայսրին պաշտպանութիւնը խնդրէ: Միեւնոյն ատեն կաթողիկոսը հրամայեց Պօղոս փաշա Նուպարին որ Եւրոպա մեկնի մեծ պետութեանց կառավարութիւններուն ալ

ՊՍՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

բացատրելու Հայաստանի վիճակը և դարման խնդրելու:

Եւրոպական տէրութեանց Պոլսոյ դեսպանները հրաման ստացան դեսպանաժողով մը կազմելու և խորհելու թէ ինչ պէտք է ընել Հայաստանի համար: Այդ ժողովը 1914 Յունուար 26 ին տուաւ իր որոշումները զորս ընդունեցին Թուրքիա և պետութիւնները:

Այդ որոշումներուն համաձայն ամբողջ Թրքահայաստանը կը բաժնուէր երկու մասի և

անոնց վրայ կը դրուէին երկու եւրոպացի քըն-
նիչներ:

Այդ քննիչները շատ մեծ իրաւունքներ ու-
նէին, գրեթէ մէյ մէկ փոխարքաներ էին:

Այս կերպով Հայաստանը գրեթէ կը զատ-
ուէր թուրքիայէն և կիսանկախ երկիր մը կ'ըլլար:

Այս կարգադրութենէն շատ գոհ էին Հա-
յերը, բայց գոհ չէին թուրքերը: Հետեւաբար
անոնք պիտի սպասէին յարմար առեւին ջնջելու
համար այդ կարգադրութիւնները և իրենց վրէ-
ժը լուծելու Հայերէն:

Այդ յարմար առեւնը շուտ եկաւ, երբ քանի
մը ամիս յետոյ ծագեցաւ Ընդհ. Պատերազմը:

Համաձայնութիւնը գոյանալէն անմիջապէս
յետոյ որոշուեցան Ընդհանուր Քննիչները: Մին
Հոլանտացի էր և կը կոչուէր Վեսթենենկ, իսկ
միւսը Նորվեգիացի էր և կը կոչուէր Հօֆ: Ասոնք
Մայիսին մեկնեցան Հայաստան:

Այնքան դարեր տառապելէ և այնքան ջարդ
և աւեր տեսնելէ յետոյ, Հայաստան պիտի սկսէր
նոր կեանքի մը, Հայ Ժողովուրդը խաղաղու-
թիւն պիտի տեսնէր ու զարգանար: Բայց ահա
նոյն տարւոյ Յուլիս 20 ին ծագեցաւ Ընդհա-
նուր Պատերազմը և Հայոց բոլոր յոյսերը պա-
րապի ելան:

ԴԱՍ ԼԱ.

11. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԵՒ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— 1914 Յուլիս 20 ին
ծագեցաւ Ընդհ. Պատերազմը: Եւրոպական պե-
տութիւնները բաժնուած էին երկու հակառա-
կորդ խումբերու: Մէկ կողմն էին Գերմանիա,
Աւստրո-Հունգարիա (այն առեւ միացած), Պուլ-
կարիա և Թուրքիա, իսկ միւս կողմը՝ Ֆրանսա,
Անգլիա, Ռուսիա, Սերպիա, Ռումանիա և Պել-
ճիքա: Այս վերջիններուն միացան յետոյ Մի-
ացեալ Նահանգները, Իտալիա, Յունաստան և
այլն: Թուրքիա ամենէն ուշ մասնակցեցաւ այս
կռիւին:

Այս պատերազմը տեւեց 4 տարի, 1914էն
մինչև 1918: Ահաւոր պատերազմ մը եղաւ ան,
երկիրներ քար ու քանդ եղան և միլիոնաւոր
մարդիկ մեռան:

Այս կռիւին պատճառ եղան Սերպերը ո-
րոնց հայրենիքին մէկ մասը Աւստրո-Հունգա-
րիոյ մաս կը կազմէր: Սերպերը սպաննեցին

Աւատրօ - Հունգարիոյ գահաժառանգը, յուսալով այդ կերպով քայքայել կայսրութիւնը:

ԹՐԲԱՀԱՅՈՅ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ (1915). — Թուրք կառավարութիւնը մասնակցելով այս պատերազմին առիթը յարմար գտաւ իր վրէժը լուծելու Հայերէն: Թէև Թուրքիոյ Հայերը իրենց պարտականութիւնը կատարեցին կառավարութեան հանդէպ և անոր ամէն ուղածը տուին — դրամ, զինուոր, բանակին պէտք եղած ամէն բան, սակայն Թուրքերուն միտքը ուրիշ էր: Անոնք կ'ուզէին Հայոց խնդիրը մէկ անգամէն լուծել՝ ոչնչացնելով իրենց երկրի Հայութիւնը: Իրենց արգելք եղող մը չկար, քանի որ բոլոր պետութիւններն ալ պատերազմով զբաղած էին:

Թուրքերը աւելի զայրացան երբ իմացան թէ Ռուսահայաստանի կողմէն, բազմաթիւ հայեր, կամաւոր խումբեր կազմած, Ռուսերուն միացած, Թուրքիոյ վրայ կը յարձակին: Այս խումբերուն մեծերէն մէկն էր քաջն Անդրանիկը: Ռուսաց կայսրն ալ արդէն, հրովարտակով մը, կը հրաւիրէր բոլոր Հայերը որ օգնեն իրեն:

Թրքահայ երիտասարդներէն շատերն ալ վստահ չըլլալով կառավարութեան վրայ, զինուորութեան չգացին: Վանեցիները զէնք վերցու-

ՔԱԶՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ցին և պատերազմեցան Թուրքերու դէմ մէկ ամիսի չափ, մինչև որ կամաւոր բանակը օգնութեան հասաւ և թշնամին փախաւ:

Օսմանեան կառավարութիւնը իր նպատակը գործադրել ուզելով, բոլոր Հայերը խումբ խումբ հաւաքելով դէպի Արաբիա աքսորեց (1915 Ապրիլ 24): Ճամբան անոնց մեծ մասը կոտորուեցաւ և կամ անօթութենէ և հիւանդութիւններէ

մեռաւ: Զինուորութեան գացողներն ալ բոլորը ջարդուեցան: Իսկ երախաներէն շատերը յափըշտակուեցան և կամ գետերը նետուելով խեղդուեցան:

Այս տեղահանութիւնները և ջարդերը տեւեցին մէկ տարի, որմէ յետոյ Հայաստանը ամայացաւ: Արաբիոյ անապատները հասնողները թշուառութեան մէջ ապրեցան, մինչև որ վերջացաւ Ընդհ. Պատերազմը:

Քանի մը տեղերու մէջ Հայերը ինքզինքնին պաշտպանեցին և կուուելով մեռան: 300,000 ի չափ Հայեր ալ կարողացան փախչիլ Ռուսահայաստան:

Թրքահայ գաղթականներ Հայաստանի մէջ

ԴԱՍ ԼԲ.

12. ՌՈՒՍԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ե Ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒՍԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Ռուսերը շատ կամաց շարժեցան և ժամանակ տուին թուրքերուն որ կոտորեն Հայերը: Յետոյ անոնք ոչընչացնելով թուրք բանակը դրուեցին Հայաստանի մեծ մասը՝ Երզնկայէն մինչև Վան: Սակայն անոնք պարտուեցան Գերմաններէն և մեծ կորուստներ կրեցին: Ասոր հետեւանքով ռուս ժողովուրդը ապստամբեցաւ իր կառավարութեան դէմ (1917), կայսրութիւնը տապալեց և հանրապետութիւն հաստատեց: Քիչ յետոյ նոր անապատամբութիւն մըն ալ ծագեցաւ Ռուսիոյ մէջ, և այս անգամ պոլշեւիկեան կառավարութիւնը հաստատուեցաւ:

Նոր կառավարութիւնը չուզեց պատերազմը շարունակել և հաշտուեցաւ Գերմանիոյ և թուրքիոյ հետ: Կնքուեցաւ Պրեստ-Լեստովսկիի դաշինքը և շատ մը մասեր Ռուսիայէն զատուելով կազմեցին

նոր պետութիւններ (Լեհաստան և Պալ թիկ ծովու եզերքի պղտիկ երկիրները)։ Այս դաշինքով Ռուսերը թուրքերուն պիտի ձգէին ոչ միայն իրենց գրաւած վայրերը, այլ նաև Պաթում, Արտահան և Կարսը, որոնք առաջ Ռուսաստանին կը պատկանէին։

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Ռուսաստանի այս խառնակութիւնները պատճառ եղան որ Կովկասն ալ խառնակուի։ Այս կողմի ռուսական բանակն ալ քայքայուեցաւ և զօրքերը ձգեցին հեռացան։ Հայեր, Վրացիներ և Ազրպէճանցիները նախ միացած առժամանակեայ կառավարութիւն մը կազմեցին և պատերազմը շարունակեցին։ Անոնք փորձեցին հաշտուիլ թուրքիոյ հետ, սակայն թուրքերը միշտ ձգձգեցին և շարունակելով կռիւլը գրաւեցին ամբողջ կորսնցուցած տեղերը և անցան 1914ի սահմանը։ Անոնք կ'ուզէին գրաւել ամբողջ Կովկասը, և կը պահանջէին առժամանակեայ կառավարութենէն որ զատուի Ռուսաստանէն։ Վրացիները և Ազրպէճանցիները որոշեցին զատուիլ և իրենց երկիրը անկախ յայտարարեցին։ Հայերն ալ ստիպուեցան նոյնը ընել և 1918 Մայիս 28ին Հայաստան անկախ յայտարարեցին։ Սակայն այն ատեն թուրքերը հա-

սած էին մինչև երեւան և հայութեան վիճակը սարսափելի էր։ Հայերը փորձեցին վերջին ճիգ մը ընել ինքզինքնին պաշտպանելու և Սարտարապատի ու Ղարաքիլիսայի քով յաղթեցին թուրքերուն։ Ասոր վրայ թուրքերը ճանչցան Հայաստանի անկախութիւնը և հաշտութիւն կրնաքեցին։ Այս Հայաստանը ունէր 11,000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն։

Սակայն նոր կառավարութեան գործը շատ դժուար էր։ Երկիրը աւերակ և աղքատ էր, ահադին գաղթականներով, որոնք տուն ու տեղ չունէին և փողոցներ մնացեր էին։ Սովը և հիւանդութիւնները հազարաւոր մարդոց կեանքը խլեցին։ Նոր կառավարութիւնը կ'աշխատէր անոնց վիճակին դարման տանիլ, գործ ճարելով բոլորին։ Բացուեցան արհեստանոցներ և որբանոցներ։ Դուրսի հայերը և օտարներն ալ մեծամեծ օգնութիւններ ըրին նորակազմ Հայաստանին։

ԴԱՍ ԼԳ.

13. ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայաստանի անկախութեան հաստատութենէն ընդ յետոյ Թուրքերն ու Գերմանները յաղթուեցան: Դաշնակիցներու ստիպումովը Թուրքերը Կովկասի կողմէն քաշուեցան 1914 ի սահմանները, գրաւած տեղերը յանձնելով Հայաստանի կառավարութեան, որով Հայաստան հինգ-վեց անգամ մեծցաւ:

Սուրբիոյ կողմէն ալ հայ կամաւոր բանակ մը դաշնակիցներուն օգնելով տարած էր Արարայի յաղթանակը և դաշնակից զօրքերու հետ գրաւած Կիլիկիան: Արաբիոյ և Սուրբիոյ կողմերը աքսորուած հայութեան մնացորդները լեցուեցան Կիլիկիա, ուր նոր կեանք մը սկսան: Հոս ալ արտասահմանի Հայոց, օտարներուն և մանաւանդ Հ. Բ. Բ. Միութեան կողմէ բազմաթիւ արհեստանոցներ, որբանոցներ և դպրոցներ բացուեցան, գործ, սնունդ և ուսում տալու համար այրիներուն, որբերուն և մանուկներուն:

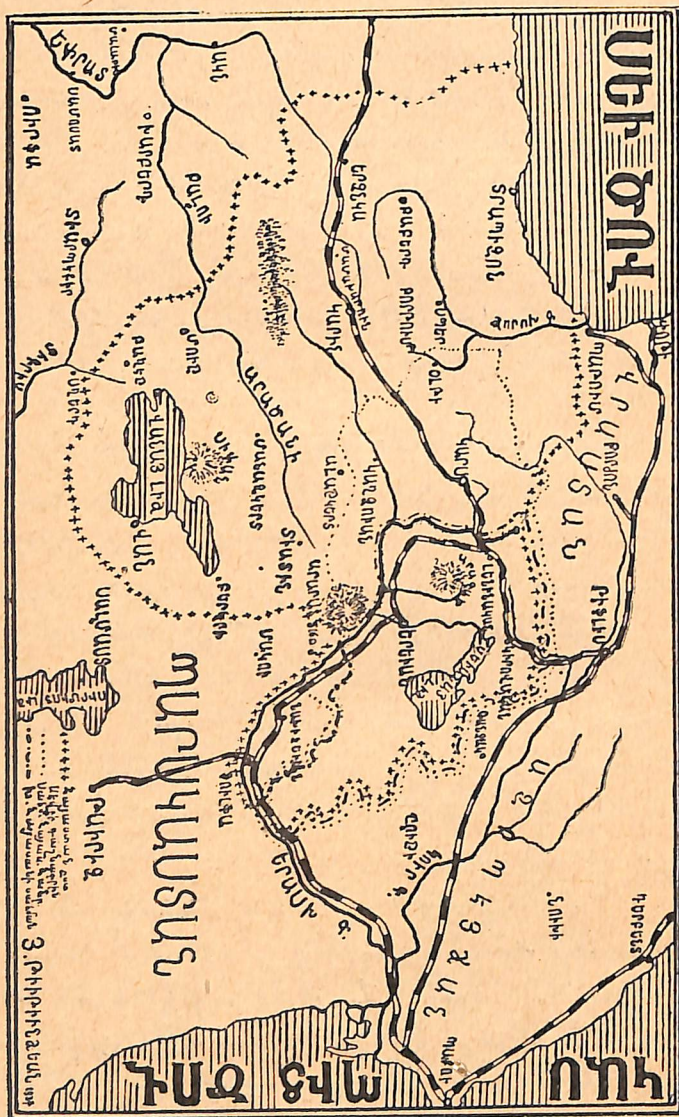
ՍԵՎՈՒ ԴԱՇՆԻՆՔԸ. — Պետութիւնները 1920ին կազմեցին Սեւոյի ժողովը, կարգադրելու համար բոլոր խնդիրները: Այս տեղ որոշուեցաւ որ Թուրքիա Հայաստանին ձգէ նաև Տրապիզոնի, Կարինի, Բաղէշի և Վանի շրջաններէն կարելոր մասեր: Որովհետև, Հայերը այսքան ատեն պայքարած էին Թուրքիոյ դէմ՝ այս Հայաստանի համար: Թուրք կառավարութիւնը ընդունեց և դաշինքը ստորագրուեցաւ:

ԹՈՒՐԲԻՈՅ ԶՕՐԱՅՈՒՄԸ. — Սակայն ո՞վ պիտի դրուէր այդ Հայաստանը, դաշնակիցները ատիկա չորոշեցին: Հայաստանի կառավարութիւնը շատ տկար էր, դաշնակիցներն ալ չըրին ատիկա:

Այդ ատեններ Թուրքիոյ մէջ երեւան ելաւ մարդ մը — Մուստաֆա Քէմալ անունով, որ Թուրք ցրուած բանակը իր շուրջը հաւաքեց, ապստամբեցաւ իր կառավարութեան դէմ և յայտարարեց թէ չընդունիր Սեւոյի դաշինքով դրուած պայմանները:

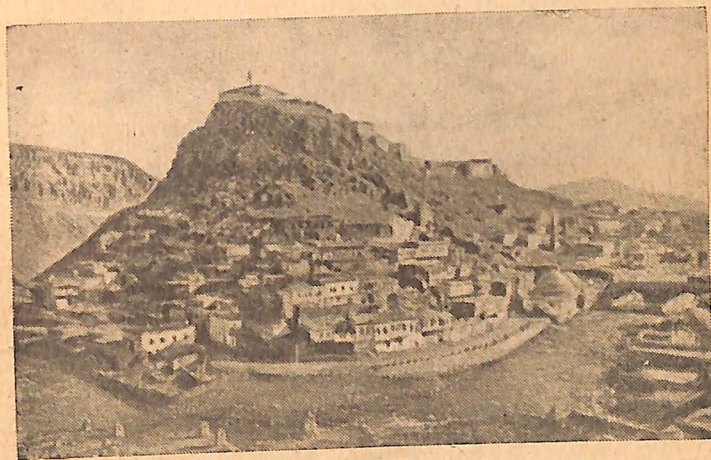
Մուստաֆա Քէմալ նախ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, յաղթեց և գրաւեց Կարսն ու Աղեքսանդրապօլը: Հայերը ստիպուեցան հաշտուիլ և կնքել Աղեքսանդրապօլի դաշինքը որով Հայաստան շատ կը պղտիկնար:

Հայաստանի պատմական քարտեզ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՓԵՏՐ.
18 Ի ՊԱՏՄԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ.— Ճիշդ այդ ատեններ
պոլշեւիկ հայեր Հայաստան մտան, գրաւեցին
երկիրը և հաստատեցին Խորհրդային Հայաստանի
կառավարութիւնը, ազատելով Հայաստանի մէկ
մասը թուրքերու ձեռքէն:

Սակայն նոր կառավարութիւնը շատ խիստ
վարուեցաւ հին կառավարութեան մարդոց հետ,
որոնք փետրուար 18 ին ապստամբեցան, դուրս
վռնտեցին նոր կառավարութեան մարդիկը և
հաստատեցին «Փրկութեան Կոմիտէ»ի կառավա-
րութիւնը: Սակայն շուտով պոլշեւիկները նոր ուժ
հաւաքած, կռիւով մտան Հայաստան (Ապրիլ ամ-
սուն), յաղթեցին և վերահաստատեցին Խորհրդա-
յին կառավարութիւնը, որ կը տեսէ մինչև հիմա:

Կարս բերդափառար

ԿԻԼԻԿԻՅԱՆ ՊԱՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴՐԻՆ ԹԱՂՈՒՄԸ.— Թուրքերը անկէ յետոյ յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ, որ Ֆրանսացւոց ձեռքը կը գտնուէր։ Ֆրանսացիք չուզելով նոր պատերազմ մը ընել, Էնկիւրիի դաշինքով հաշտուեցան Մուստաֆա Քէմալի կառավարութեան հետ և 1921ի վերջը այդ երկիրը յանձնեցին Թուրքերուն։ Կիլիկիոյ 150,000 ի մօտ հայերը, ձգելով ամէն բան, գաղթեցին Սուրիա և ուրիշ տեղեր։

ԻԶՄԻՐԻ ԵՒ ՊՈԼՍՈՑ ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱՐ.— Թուրքերը անկէ յետոյ յարձակեցան Յոյներու վրայ, որոնք այդ ատեններ գրաւած էին Իզմիրը։ Բուռն կռիւներէ յետոյ յունական բանակը յաղթուեցաւ։ Թուրքերը մտան Իզմիր, ջարդելով քրիստոնեաները։ Հազարաւոր հայեր, գրեթէ մերկ, ապաստանեցան Յունաստան։

Պոլիսն ալ դաշնակիցներու գրաւման տակ ըլլալով՝ Մուստաֆա Քէմալ յառաջացաւ անոնց վրայ։ Դաշնակիցները Պոլիսը յանձնելով Թուրքերուն հեռացան։ Հազարաւոր հայեր Պոլիսը ձգելով փախան Յունաստան և ուրիշ կողմեր։

Ասկէ յետոյ, դաշնակիցները բաղմամբ ժողովներ գումարեցին կարգադրելու համար Մեծ Պատերազմէն մնացած խնդիրները։ Հայոց ներկայացուցիչները շատ աշխատեցան որ Թրքահայաստանի խնդիրն ալ կարգադրուի, սակայն Թուրքերը չընդունեցին և դաշնակիցներն ալ բան մը չկրցան ընել։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— Փետրուար 18 ի դէպքէն ասդին Հայաստան հանդիստ կ'ապրի և կը յառաջդիմէ։ Ան նախ դաշնակից եղաւ Վրաստանի և Աղրպէճանի հետ, և անոնց հետ միասին, իբրեւ մէկ մարմին, դաշնակից եղաւ Խորհրդային Ռուսիոյ, վայելելով անոր պաշտպանութիւնը և օգնութիւնը։ 1936 ին վերջացաւ Կովկասեան Դաշնակցութիւնը և Հայաստան, իբրեւ առանձին կառավարութիւն, մնաց դաշնակից Խորհրդային Ռուսիոյ։

Խորհրդային Հայաստան ունի 30,000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն։ Առաջ անոր բնակչութիւնը 700,000 էր, հիմա բարձրացած է 1,200,000 ի։ Կառավարութիւնը հոգ կը տանի երկրին և ժողովուրդին յառաջդիմութեան։ Շինուեցան ջրանցքներ, նոր աւաններ, ֆապրիքներ։ Հանքերը և ջուրի հոսանքները կ'օգտագործուին։ Կրթութիւնը պարտաւորիչ է և Հայաստանի մէջ գրեւ-կարգաւ չգիտցող մարդ գրեթէ չկայ։ Հայաստան ունի համալսարան և ամէն տարի դպրոցներուն թիւը կը շատնայ։ Կառավարութիւնը բաղմամբ կ'աշխատեն տարաւ երկիր և անոնց գործ տուաւ։ Արտասահմանի հայերն ալ կ'օգնեն երկրին յառաջդիմութեան և կ'սպասեն որ օր մը կարենան փոխադրուիլ հոն։

ԴԱՍ ԼԴ.

14. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.—

Հայերն ալ, ուրիշ շատ մը ժողովուրդներու պէս, գաղթած են ուրիշ երկիրներ: Այդ գաղթականութեան պատճառները զանազան են. գաղթած են առեւտրական պատճառներով, իրենց երկրին մէջ հուր ու սուր տեսնելով և կամ տեղահանուելով բռնաւորներէն:

Ամենէն առաջ Հայերը բռնի գաղթեցուած են դէպի Պարսկաստան Շապուհի և Սասանեան ուրիշ թագաւորներու օրով: 16րդ դարուն, Շահ Ապպաս, Արարատեան նահանգի հայերը փոխադրեց Պարսկաստան, իսկ աւելի վերջերը, համիտական հալածանքներու և Մեծ Պատերազմի օրերուն, բազմաթիւ հայեր փախած են այդ երկիրը:

Այսօր Պարսկաստանի մէջ 80,000 ի չափ հայ կայ: Պարսկահայերը մեծ օգտակարութիւն ունեցած են իրենց նոր հայրենիքին և հայ ժողովուրդին:

ԲԻԻՋԱՆԴԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Հայերը շատ հին ժամանակներէ սկսեալ գաղթած են նաև

դէպի Բիւզանդիոն՝ նեղուելով զրադաշտական Պարսիկներէն: Ասկէ զատ, Բիւզանդիոնի կայսրերն ալ շատ անգամներ հայերը հանած են իրենց երկրէն ու տեղափոխած կայսրութեան զանազան մասերը: Այս հայերէն ոմանք անուանի զօրավարներ զարձան բիւզանդական բանակին մէջ և մեծ յաղթանակներ տարին, իսկ ուրիշներ ալ յաջողեցան կայսր ըլլալ Բիւզանդիոնի: 14 ի չափ հայ կայսրեր կան:

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.— Է. դարէն սկսեալ Արաբները արշաւելով Հայաստան, բազմաթիւ հայեր գաղթեցուցին արաբական երկիրները: Թրքական իշխանութեան ժամանակ եւս այդ կողմերը մեծ թիւով հայեր կային: Մեծ Պատերազմին ատեն և Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ հազարաւորներ այդ կողմերը գաղթելով հոն հաստատուեցան: Այսօր Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ 150,000 է անոնց թիւը: 10,000 ի չափ հայեր կը բնակին Իրաքի մէջ, իսկ Պաղեստինի մէջ մօտ 5,000:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Հայոց ներկայութիւնը Եգիպտոսի մէջ, նմանապէս շատ հին է: Բայց անոնց թիւը շատցաւ երբ Եգիպտոսի սուլթանները սկսան յարձակիլ Հայկական Կիլիկիոյ վրայ ու հազարաւոր գաղթականներ փոխադրեցին դէպի Նեղոսի եզերքները: Այս

հայերէն ոմանք մեծ զօրավարներ և վեզիրներ եղան և Եգիպտոսը պաշտպանեցին ներքին ու արտաքին թշնա-

միներաւ դէմ: Այդ ժամանակուան նշանաւոր հայերն են Պատր-էլ-Կամալի, Շահն շահ-էլ-Աֆտալ և Վահրամ Պահլավունի:

Հայոց թիւը Եգիպտոսի մէջ շատցաւ համիտական հալածանքներու ժամանակ և անկէ յետոյ: Վերջին ժամանակներու մէջ ալ նշանաւոր

հայեր մեծ ծառայութիւններ մատուցին Եգիպտոսի, օրինակ Նուպար Փաշա, Պօղոս Պէյ Եոսուֆեան, Եագուպ Արթին Փաշա, Տիգրան Փաշա և Պօղոս Փաշա Նուպար, որ հիմնեց Հ. Բ. Բ. Միութիւնը:

Նուպար Փաշա

Այսօր Եգիպտոսի մէջ 25,000 ի չափ հայ կայ: Եգիպտահայերը մեծ օգտակարութիւն ունեցած են՝ Հայաստանի և Կիլիկիոյ հայերուն, ինչպէս նաև գաղթականներուն:

Բաւական թիւով հայեր կան նաև Հապէշիստանի, Սուտանի, Թունուզի և Ալճէրիոյ մէջ: 3,000 ի մօտ հայեր կան Կիպրոսի մէջ:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳՍՂՈՒԹԸ. — Պարսկաստանի հայերն էին որ կազմեցին Հնդկահայ գաղութը, հաստատուելով ծովեզերեայ մեծ քաղաքներու մէջ: Անոնք հոն զբաղեցան մանաւանդ վաճառականութեամբ և մեծ հարստութիւն դիզեցին: Սակայն անոնք չմոռցան իրենց մայր հայրենիքը և աշխատեցան անոր ազատութեան համար: Իրենցմէ ոմանք ալ մեծ գումարներ ձգեցին ազգին կրթական գործին յատկացուելու համար: Օրինակ՝ Ռաֆայէլ Ղարամեան և Սամուէլ Մուրատ, որոնց կտակովն է որ այսօր կը պահուի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը Վենետիկի մէջ:

Հայերը հնդիկ թագաւորներու քով կարեւոր պաշտօններ ձեռք բերին: Հայերէն առաջին թերթը՝ «Ազդարար», Հնդկաստան հրատարակուած է:

Հնդկաստանէն ալ տարածուելով, հայեր հասան Սուլթանաբադ, Ճաւա, Չինաստան և Ճաբոն:

ԴԱՍ ԼԵ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՇԱՐ.)

ԹԱԹԱՐԻՍՏԱՆԻ ԵՒ ԽՐԻՄԻ ՀԱՅՆԵՐԸ.— Հինէն ի վեր հայեր առեւտրական նպատակներով գացած են թաթարական երկիրներ: Բայց անոնց թիւը շատցաւ այդ կողմերը մանաւանդ թաթարաց արշաւանքներու ժամանակ: Բայց անոնք հանգիստ չգտնելով հոն, հեռացան ու գացին հաստատուեցան Խրիմ, որուն թէոդոսիա քաղաքին մէջ միայն 100,000 էր անոնց թիւը: Սակայն երբ Օսմանցիք տիրեցին Խրիմի (Ժե. դար) շատերը ջարդեցին հայոցմէ և անկէ յետոյ անոնք ցրուեցան:

ՌՈՒՄԱՆԻՈՅ ԵՒ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՀԱՅՆԵՐԸ.— Այս գաղութներն ալ հին են: Բայց հայերը աւելի շատցան այդ կողմերը համիտական հալածանքներու և Մեծ Պատերազմի ժամանակ: Ներկայիս Ռումանահայոց թիւը 40,000 ի, իսկ Պուլկարիոյ հայոց թիւը 25,000 ի չափ է: Երբեմն անոնք ունեցած են ազատ քաղաքներ (Գերլա և Պաշպալով): Ռումանիոյ մէջ եւս հայերը շատ առաջ գացած են և օգտակար եղած այդ երկրին:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՆԵՐԸ.— Այս երկրին մէջ, ատեն մը 200,000 ի չափ հայ կար, գաղթած հայաստանէն Բաղրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն յետոյ և Խրիմէն: Լեհաստանի թագաւորները մեծ արտօնութիւններ տուած էին հայոց որոնք կ'գբաղէին վաճառականութեամբ: Հայաշատ քաղաքներու մէջ անոնք ունէին առանձին դատարաններ և տեսակ մը կառավարութիւն:

Բայց Ժե. դարուն սկիզբը երբ Նիկոլ Թորոսովիչ անունով անարժան և փառասէր եկեղեցականը անոնց առաջնորդ դարձաւ, ահագին վէճեր ստեղծեց ժողովուրդին մէջ և վերջէն ալ կաթոլիկութիւն տարածեց, որուն հետեւանքով ժողովուրդէն շատերը ցրուեցան, ուրիշներն ալ տեղացիներու հետ ձուլուեցան: Այսօր հազիւ 5,000 ի չափ հայեր կան Լեհաստանի մէջ:

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Ներկայիս 40,000 ի չափ հայեր կը գտնուին Ֆրանսայի մէջ, հոն գաղթած Մեծ Պատերազմէն յետոյ: Կ'ապրին արհեստներով և ֆապրիքներու մէջ աշխատաւորութեամբ: Թէև ունին՝ Բարիզի և Մարսիլիոյ մէջ՝ առաջնորդութիւններ, սակայն չկան հայ գալուցներ:

ԴԱՍ ԼԶ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՇԱՐ.)

ԻՏԱԼԻՈՅ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Այս երկրին մէջ հին ատեն, Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, թէև շատ էին հայերը, բայց այսօր անոնք չկան, կաթողիկոսութիւն ընդունելով խառնուած ըլլալով տեղացիներուն հետ: Այսօր Իտալիա գտնուող փոքրածիւ հայերը նոր գաղթած են այդ կողմերը:

Հայերը, հոս, Վենետիկի քով, Ս. Ղազար կղզիին մէջ ունին Մխիթարեաններու վանքը: Անոր հիմնադիրը եղած է Մխիթար Սեբաստացին, որուն կողմէ հաստատուած Մխարանութիւնը անգնահատելի ծառայութիւն մատուցած է մեր ազգին իր հրատարակութիւններովը: Մխիթարեանց մէկ ճիւղը կը գտնուի Վիէնայի մէջ, որոնք եւս մեծապէս ծառայած են մեր ազգին մեզ սորվեցնելով մեր հին լեզուն ու պատմութիւնը:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— 30,000 ի չափ հայեր կը գտնուին Յունաստանի մէջ, գաղթած՝ Պոլսէն, Իզմիրէն, Կիլիկիայէն և այլն:

Ուրեմն նոր գաղութ մըն է աս: Այս տեղի հայերէն շատերը խեղճ գրութեան մէջ են ու Հ. Բ. Ը. Միութիւնը և օտար բարեսիրական մարմիններ կարեւոր օժանդակութիւններ կ'ընեն տակաւին անոնց, տուն տեղ ըլլալու և ապրուիլ կարենալու համար:

ԹՈՒՐԻՒՆԻ ՀԱՅԵՐԸ.— Այսօր 70,000 ի չափ հայեր կը գտնուին Թուրքիոյ մէջ, այն ալ մեծ մասը Կ. Պոլիս, ուր երբեմն 200,000 էր անոնց թիւը, իսկ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ՝ երկու ու կէս միլիոն: Գաւառի փոքրածիւ հայերը զրկուած են եկեղեցիէ և ամէն բանէ, իսկ Պոլսոյ մէջ համեմատաբար հանգիստ են, բայց զուրկ ազգային կեանքէ:

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Հայաստանի մէկ միլիոնէ աւելի հայութեան զատ, մեծ թիւով հայեր կան նաև զրացի երկիրներու մէջ: Այսպէս մօտ 310,000 է անոնց թիւը Վրաստանի մէջ, անկէ քիչ պակաս թիւով հայեր կան Ազրպէճան, 120,000 ի չափ՝ անկախ Ղարաբաղ, և 20,000 ի չափ ալ Շարուր-Նախիջեւան: Խորհրդային ուրիշ երկիրներու մէջ 200,000 ի չափ հայեր կան:

ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.— Նոր են այս գաղութներն ալ: Միացեալ Նահանգներու հայոց թիւը 125,000 է: Այս գաղութը կազմուած է վերջին կէս դարու ընթացքին: Ամերիկահայերը մեծ օգտակարութիւն ունեցան ազգին՝ հսկայ գումարներով օգնելով անոր: Շատերը կ'ապրին ֆապրիքաներու մէջ բանուորութիւն ընելով, սակայն կան արհեստաւորներ և վաճառականներ ալ:

Պրազիլիոյ, Արժանթինի, Ուրուկայի և Բարակուայի մէջ եւս հայեր կան: Անոնց թիւը 50,000 ի մօտ է: Պատերազմէն յետոյ կազմուած գաղութներ են ասոնք և հետզհետէ կը մեծնան:

Լեզուն, կրօնքը և պատմութիւնը այս բոլոր հայերը իրարու կը կապեն և ամէնքին սիրտը կը տրոփի հայրենիքի սիրոյն համար:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՄԱՍՆ Բ.

ԴԱՍ ԺԳ.

Պատեցե՛ք Օսմանցի բռնութեան ծագումը: Ի՞նչպէս հաստատեցաւ Օսմանեան պետութիւնը: Օսմանցիները ե՞րբ եւ ի՞նչպէս մտան Հայաստան. ի՞նչ վերաբերում ունեցան Հայոց հանդէպ եւ ի՞նչ ըստ Շահ-Ապպաս:

ԴԱՍ ԺԹ.

Ի՞նչ գիտե՛ք Ղարաբաղի Հայ Մեղիփոքիւններու մասին: Մեղիփները ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս դիմեցին Մեծն Պետրոսի եւ ի՞նչ եղաւ հետեւեալը: Ո՞վ էր Դաւիթ պէկը եւ ի՞նչ ըրաւ:

ԴԱՍ Ի.

Ի՞նչ էր Եկատերինե կայսրուհիին նպատակը եւ ի՞նչ եղան Ղարաբաղի Մեղիփոքիւնները: Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս Ռուսերը տիրեցին Վրաստանի: Ի՞նչ եղաւ հետեւեալը:

ԴԱՍ ԻԱ.

Ի՞նչ էր Ռուսաց նպատակը. ի՞նչ եղաւ Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմին արդիւնքը: Ե՞րբ սկսաւ ու ե՞րբ վերջացաւ Ռուս-պրքական առաջին պատերազմը. ի՞նչ դիրք բռնեցին Հայերը այս պատերազմին մէջ: Պատե՛ք Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը եւ ըսե՛ք թէ ի՞նչ եղաւ անոր հետեւեալը: Ո՞վ էր Ներսէս Աշտարակեցի եւ ի՞նչ ըրաւ:

ԴԱՍ ԻԲ.

Ի՞նչ էր պատճառը Ռուս-պրքական երկրորդ պատերազմին. ի՞նչ ըրին Ռուսերը եւ ի՞նչպէս վերջացաւ ան: Այս շրջանին ի՞նչ վեճեր պատահեցան Պոլսահայոց մէջ. որո՞նք էին անոնց պատճառները:

Դ Ա Ս Ի Գ.

Ի՞նչ է Պոյոժենիկն: Ի՞նչ է Թանգիւսը: Ի՞նչ գիտե՞ս Հայ-կաթողիկէնուն եւ Հայ-քողոքականներուն մասին: Ի՞նչպէս բաժնուեցան անոնք հայ եկեղեցիին: Ի՞նչպէս հաստատուեցաւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը: Ի՞նչպէս եր Հայոց վիճակը գաւառներուն մէջ:

Դ Ա Ս Ի Դ.

Ինչո՞ւ ծագեցաւ Ռուս-քրիստոնէական տարազներ, ի՞նչպէս վերջացաւ, եւ ի՞նչ հետեւեալ ունեցաւ: Ի՞նչ գիտե՞ս Զեյթունի եւ Զեյթունցիներուն մասին: Ի՞նչ եղաւ անոնց վիճակը այս պատերազմէն յետոյ:

Դ Ա Ս Ի Ե.

Ի՞նչու ծագեցաւ Ռուս-քրիստոնէական չորրորդ պատերազմը: Ի՞նչ ըրին Ռուսերը, ի՞նչ վերաբերում ունեցան Հայերը եւ ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւեալը:

Դ Ա Ս Ի Զ.

Ի՞նչ որոշուեցաւ Սան-Ստեփանոյի մէջ Հայոց մասին. ինչո՞ւ գումարուեցաւ Պերիլիի Վեհաժողովը եւ ի՞նչ որոշուեցաւ Հայաստանի համար: Այս պատերազմէն յետոյ ի՞նչպէս եր Հայաստանի վիճակը:

Դ Ա Ս Ի Է.

Ինչո՞ւ Հայերը յռասխառ եղան Պերիլիի Վեհաժողովին արդիւնէին եւ ի՞նչ եզրակացութեան եկան: Ո՞րն է Հայոց առաջին յեղափոխական կուսակցութիւնը եւ ի՞նչ ըրաւ ան: Ի՞նչ գործեր տեսաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ ի՞նչ եղաւ հետեւեալը: Ի՞նչ գործեր տեսաւ Դաշնակցութիւնը: Ի՞նչ եր ցոյցերուն նպատակը:

Դ Ա Ս Ի Ը.

Ռուսերը ինչո՞ւ սխալ հաշուեց Հայերը. ի՞նչեր ըրին. ի՞նչ ըրին Հայերը: Ինչո՞ւ ծագեցան Հայ-քաղաքական կոիւնները եւ ի՞նչպէս վերջացան անոնք:

Դ Ա Ս Ի Թ.

Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ յայտարարուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը: Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ Հայոց կոտորածը: Խօսի՛ր Տրիպոլիոյ եւ Պալատեան պատերազմներուն եւ անոնց հետեւեալներուն մասին:

Դ Ա Ս Ի.

Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակութենէն յետոյ ի՞նչ ըրին Հայերը եւ ի՞նչ վերաբերում տեսան. ի՞նչ եղաւ հետեւեալը: Ինչո՞ւ գումարուեցաւ Պոլսոյ Դեպք-նաժողովը եւ ի՞նչ ըրաւ: Թուրքերը զո՞ւ մնացի՞ն սակի:

Դ Ա Ս Ի Բ.

Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ ծագեցաւ Ընդի. Պատերազմը. որքա՞ն տեւեց: Ինչո՞ւ Թուրքերը տեղահանեցին Հայերը եւ ինչե՞ր ըրին. ի՞նչ ըրին Ռուսահայերը եւ Վանցիները: Ո՞ւր դրկուեցան տեղահանուածները:

Դ Ա Ս Ի Գ.

Ինչո՞ւ Ռուսիա պարտուեցաւ եւ ի՞նչ ըրաւ նոր կառավարութիւնը: Ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններուն մէջ յայտարարուեցաւ Հայաստանի անկախութիւնը: Ի՞նչ գիտե՞ս այդ ատենուան Հայաստանի վիճակի մասին:

Դ Ա Ս Ի Դ.

Թուրքիոյ պարտութիւնովը ի՞նչ եղան Հայաստանն ու Կիլիկիան: Ի՞նչ որոշուեցաւ Սելիի Ժողովին մէջ Հայաստանի համար: Ո՞վ եր Մուսթաֆա Բեհալը եւ ի՞նչ ըրաւ: Ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ Փեւ. 18ի ապստամբութիւնը եւ ի՞նչպէս վերջացաւ: Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ պարսկեացաւ Կիլիկիան: Ինչո՞ւ եւ ո՞ւր գաղթեցին Իզմիրի եւ Պոլսոյ Հայերը: Ի՞նչ գիտե՞ս Խորհր. Հայաստանի մասին:

Դ Ա Ս Ի Ե.

Ինչո՞ւ գաղթած են Հայերը Հայաստանէն: Ի՞նչ գիտե՞ս Պարսկահայ գաղութի մասին: Ի՞նչ գիտե՞ս Բիզանդահայ

գաղութի մասին: Հայերը ե՞րբ գաղթեցին դեպի արաբական երկիրները եւ հիմա ո՞րքան Հայեր կան Սուրիա, Լիբանան եւ Պաղեստին: Խօսիչ եզրափակող գաղութի մասին: Ո՞ր Հայերը նշանաւոր հանդիսացան հոն: Ի՞նչ գիտե՞ք Հնդկահայերու մասին:

ԴԱՍ ԼԵ.

Պատկեր Քաղաքիստանի եւ Խրիմի Հայ գաղթականութեան մասին: Ե՞րբ շատեցան Ռուսաստանները եւ ներկայիս ինչքան է անոնց թիւը: Ո՞րքան գաղթած էին Լեհաստանները եւ վերջը ի՞նչ եղան: Ի՞նչ գիտե՞ք Ֆրանսայի Հայ գաղթականութեան մասին:

ԴԱՍ ԼԶ.

Ո՞րքան գաղթեցին Իսպանիայի եւ ի՞նչ եղան: Ո՞րքան գաղթած են Յունաստանի Հայերը, եւ ի՞նչպիսի է ներկայիս անոնց վիճակը: Ներկայիս ո՞րքան Հայ կայ Թուրքիոյ մէջ եւ ո՞ր: Ի՞նչպիսի է անոնց վիճակը:

Ի՞նչքան Հայեր կան Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Նախիջեւանի հանրապետութեան սահմաններուն մէջ: Ի՞նչքան կը հաշուուի Խորհրդային միւս երկիրներու Հայոց թիւը:

Ե՞րբ հաստատեցաւ Ամերիկայի Հայ գաղութը: Ո՞րքան Հայ կայ Միացեալ Նահանգաց մէջ եւ ո՞րքան Հարաւային Ամերիկայի մէջ:

ՑԱՆԿ ՆԻԻԹԵՐՈՒ

ՄԱՍՆԱԿԱՆ.

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԴԱՍ	1. ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ՇՐՋԱՆ	ԷԶ
Ա.—	Վարդանանց պատերազմը	5
Բ.—	Աւարայրի ճակատամարտը	9
Գ.—	Վահան Մամիկոնեանի կռիւները	12
Դ.—	Վարդան Գ. եւ Գալլ Վահանի կռիւները	15
	2. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐԱԲ. ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ	
Ե.—	Ա. Ոսիկաններու շրջան	17
Զ.—	Բ. Բագրատունեաց շրջան	20
Է.—	Բագրատունի մեծ քաղաւորները Աբաս, Աւոս Ողորմաճ, Սմբատ Բ. եւ Գագիկ Ա.	22
Ը.—	Յովհաննէս - Սմբատ	26
Թ.—	Բագրատունեաց քաղաւորութեան վախճանը Գագիկ Բ.	29
	3. ՍԵԼՃՈՒՔ ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ	
Ժ.—	Տուրքիի եւ Ալփ-Ասլանի անգրութիւնները	32
	4. ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹԱՆ ՇՐՋԱՆ	
ԺԱ.—	Ա. Իսխանապետութեան շրջան	34
ԺԲ.—	Իսխանապետութեան շրջան (շար.)	38
	Բ. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ	
ԺԳ.—	Լեւոն Մեծագործ	41
ԺԴ.—	Հեթում Ա.	45
ԺԵ.—	Կիլիկիոյ քաղաւորութեան տարազումը	48
ԺԶ.—	Կիլիկեան քաղաւորութեան վախճանը	51
ԺԷ.—	Լեւոն - Թիմուրի արշաւանքը	55
	Հարցումներ Ա. Մասի	58

ՄԱՍՆ Բ.

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

ԴԱՍ	ԷԶ
ԺԸ.— 1. Թուրք եւ Պարսիկ կռիւներ	61
ԺԹ.— 2. Ձեռնարկներ Պարսկահայաստանը ազատելու	65
Ի.— 2. Ռուսաց երեւան գալը	69
ԻԱ.— 3. Ռուս - պարսկական եւ Ռուս - քրական	
պատերազմներ	72
ԻԲ.— Բ. Ռուս - քրական պատերազմը	77
ԻԳ.— 4. Բարեկարգութեանց շրջան	80
ԻԴ.— 5. Գ. Ռուս - քրական պատերազմը	85
ԻԵ.— 6. Դ. Ռուս - քրական պատերազմը	89
ԻԶ.— Սան-Ստեփանոյի եւ Պերլինի Վեհաժողով-	
ներ եւ Հայկական հարցը	92
ԻԷ.— 7. Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները	95
ԻԸ.— 8. Ռուսահայերը	99
ԻԹ.— 9. Թուրքիոյ Հայերը, Օսմ. Սահմանադրու-	
թիւնը եւ Կիլիկիոյ Հայոց ջարդը	102
Լ.— 10. Հայաստանի բարեփոխութեան խնդիրը	106
ԼԱ.— 11. Ընդհ. Պատերազմը եւ տարագրութիւնները	109
ԼԲ.— 12. Ռուսիոյ պարտութիւնը եւ Հայաստանի	
անկախութիւնը	113
ԼԳ.— 13. Թուրքիոյ պարտութիւնը եւ դաշնակից-	
ներու դաւանանքիւնը	116
ԼԴ.— 14. Հայ գաղթականութիւնները	122
ԼԵ.— Հայ գաղթականութիւնները (շար.)	126
ԼԶ.— Հայ գաղթականութիւնները (շար.)	128
Հարցումներ Բ. Մասի	131

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0397772

5401

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

- 1.— Հայոց Պատմութիւն, Տարրական Գլին 6 Ե. Դ.
- 2.— Հայոց Պատմութիւն, Շարժ Ա., Գիրք Ա.
Հին Դարեր ,, 6 ,,
- 3.— Հայոց Պատմութիւն, Շարժ Ա., Գիրք Բ.
Միջին եւ Նոր Դարեր ,, 10 ,,
- 4.— Հայոց Պատմութիւն,
Միջին Դարեր (ընդարձակ) ,, 12 ,,
- 5.— Հայոց Պատմութիւն, Նոր Դարեր
եւ ժամանակակից Շրջան ,, 15 ,,

Դիմելի հեռեւեար հասցեին՝

L. ADJÉMIAN

B. P. 1060

LE CAIRE (Egypte)

Printed in Egypt.
by HAGOP PAPAZIAN Press
Ibrahim Pacha, Haret Faïed, 6
CAIRO (Egypt)